

Artemija), bile su položene u 'tri K' (Karadžića, Krajišnika i Koljevića) i, naravno, u Biljanu Plavšić, 'novu Kosovku devojku', kako je naziva mitropolit Amfilohije.» (Str. 110.)

Flasificirajući ratne ciljeve i Crkve i Režima, potencirajući vjerski karakter rata u Bosni i Hercegovini kao rata za odbranu pravoslavlja, ovaj će mitropolit na Cetinju 1994. godine još jednom - paganskom idolatrijom *profanog* - govoriti: »'... narod i Skupština Republike Srpske danas čuvaju i obraz i dušu srpskog naroda pravoslavnog, ne praznim rečima i nečasnim kompromisima, nego sopstvenom krvlju i sopstvenim životima, koje zalažu pred čitavim svetom za odbranu svega čestitog i svetog u ovom narodu, za odbranu svekolikog Pravoslavlja. U Bosni i Hercegovini se danas bje bitka za slobodu zlatnu i obraz časni čitavog Pravoslavlja, za pravdu i dušu čitavog sveta, za svetinju bogolikog ljudskog dostojanstva. (...) Neka našoj braći u Bosni i Hercegovini Bog poda svaku pomoć u dobru i snagu da odole pritiscima sveta, koji je naš Gospod Isus Hristos već pobedio. Neka takvu pomoć i snagu poda i braći našoj u Republici Srpskoj Krajini, a nama nek daruju snagu i mudrost da dušu zauvek ne izgubimo.' ... Dakle, po mišljenju srpskih pravoslavnih duhovnih pastira, patnje ljudi u Sarajevu i po drugim mestima BiH bile su opravdane i trebalo ih je produžavati sve do postignuća onoga što su oni smatrali ciljevima srpskog naroda, države i Crkve. Možda upravo zbog toga bosanskim Srbima Bog i nije bio na pomoći, kako im je poželeo mitropolit Amfilohije ...« (str. 121). A prilikom otvaranja duhovne akademije u Foči, (kraj 1994.) mitropolit Amfilohije će još jednom u demon-skoj egzaltaciji uskliknuti: »Uostalom, i vi da nijeste uporni ne biste vi danas stvorili najdivniju srpsku zemlju, Republiku Srpsku, koja je svetionik i Pijemont danas celokupnog srpstva.« (Str. 183.)

Paradigmatično je držanje nekadašnjeg vladike dalmatinskog Nikolaja Mrđe «... koga mnogi u Dalmaciji smatraju

'ideologom balvan revolucije'» (str. 182). Ostaće zapančen i kao vladika koji je jednostavno napustio *srpsko pravoslavno stado* iz Dalmacije - otišao je iz Šibenika, povlačeći istovremeno za sobom cjelokupno tamošnje sveštenstvo, ostavivši ga, kako kaže Tomanić, bez eparhijske pomoći kada mu je bio najpotrebniji (str. 183). Nakon što je izabran (maj 1992.) za mitropolita dabrobosanskog i tako postao najviši arhijerej SPC za BiH, on se «... pojavio na mnogim zajedničkim fotografijama sa Radovanom Karadžićem i generalom Mladićem, a na mnogim sednicama Skupštine Republike Srpske sedeo je u prvim redovima, poput nekakvog simbola svega onoga što je tamošnje rukovodstvo radilo tokom ratnih godina» (182). O njegovoj ulozi, da upotrijebimo ovdje sintagmu Tribunala u Hagu, u *zajedničkom zločinačkom poduhvatu*, nema nedoumica: «... kada je u maju 1992. godine izabran za mitropolita dabrobosanskog, popeo se na Pale i sa uzvisina oko Sarajeva više od hiljadu dana posmatrao kako Radovan Karadžić i general Mladić temeljito uništavaju ovaj grad.» (Str. 194.) Nije ni krio svoj angažman: u 1993. godini mitropolit Nikolaj, kao najviši veledostojnik Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini «... stao je između Radovana Karadžića i generala Ratka Mladića i govorio o bosanskim Srbima pod njihovim vodstvom, kao o 'slijeđenju teškog puta Hristovog'. Karadžić je nagovijestio da bi se problem u Bosni i Hercegovini mogao riješiti ukoliko bi Muslimani prešli na srpsko pravoslavlje» (str. 111).

Srpska pravoslavna crkva hoće transdržavnu vlast.

»Koliko je Srpskoj pravoslavnoj crkvi bila važna veličina srpske države, tj. prostora na kome se prostire vlast SPC, vidi se iz one odluke ... donete na redovnom zasjedanju Sabora u maju 1996. godine. Po ovoj odluci: 'Bez obzira na raspad versajske, odnosno Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, jurisdikcija Srpske pravoslavne

crkve i dalje se proteže na sve pravoslavne na toj teritoriji.' Dakle, čim im je postalo jasno da njihove želje neće biti ostvarene oružjem i da srpska država, zahvaljujući svom duhovnom i svetom vodstvu, ne da neće biti velika, nego da pokazuje tendenciju ka daljem smanjivanju, episkopi SPC su odlučili da, ako već ne može vlast srpske države, bar vlast Srpske crkve bude na celoj teritoriji bivše SFRJ.« (Str. 227.)

Iz više Tomanićevih *rezimirajućih uvida* ovdje ćemo izdvojiti tek jedan: »Ipak, jednog dana, ako se baterije nacionalnog ushićenja ponovo napune, ako ponovo dođu neki 'zanimljivi' i 'harizmatični' ljudi, poput vladike Atanasija Jevtića i mitropolita Amfilohija, i počnu sa pričama o carsku nebeskom i livadama koje pripadaju srpskom stadu i pastirima, bilo bi dobro radi zdravlja i života, i svog i svojih najbližih, odupreti se tom ushićenju i ta zanimljiva dešavanja posmatrati sa strane. Jer, svi ti koji su guslali o nebeskom carstvu ostali su na majci zemljici i iz ratnih dešavanja izašli živi i zdravi. Međutim, hiljade drugih, običnih ljudi, koji su se povelili sa zvukom njihovih gusala, stradali su ne postigavši ništa osim smrti, patnje i bola (i svoje i tuđe). U tim trenucima uvek bi se trebalo prisećati onoga što je Džordž Orvel rekao povodom španskog građanskog rata: 'Jedna od najgroznijih crta rata je to što čitava ratna propaganda, vika, laži i mržnja - sve to je uvek delo ljudi koji se ne bore'.« (Str. 245.)

Bilo je, recimo i to, istina rijetkih, pravoslavnih sveštenika koji su kritički gledali na *patološkoparazitsku simbiozu* između vrhova Crkve i *paljanskog vođstva bosanskih Srba*. Jedan od njih je i Dragomir Ubiparović, sveštenik iz Sarajeva koji, u jednom od brojeva časopisa *Hrišćanska misao*, o toj simbiozi piše: «Crkvene prostorije i svečanosti su poslužile za promociju čelnih ličnosti SDS-a i njihovu

preporuku narodu. U toj bezmjernoj podršci se najbolje iskazala naša sklonost ka pretjerivanjima. Išlo se dotle daleko, da su se i sami prvaci stranke zbunjivali ukazanom pažnjom i previše laskavim ocjenama o njima samima - o tobože Bogom predodređenim im mesijanskim ulogama. Kako i ne bi kad su im se sveštena lica obraćala sa nečuvenim slavopojima u kojima ih tu pred narodom podsjećaju: 'da ih je sami Bog poslao da spasu rod srpski' ... Takvo neodmjereno služenje Crkve politici i pomoć Crkve da ta politika zadobije povjerenje naroda, ta previše vidljiva simbioza i taj zajednički rad na istom polju, apsolutno podrazumijeva, nakon svih događaja, i zajedničku podjelu uspjeha i neuspjeha! Stoga je za očekivati da Crkva od novih vlasti bude i obilato nagrađena. Ali ako se povede pitanje odgovornosti za ratne posljedice (razaranja i žrtve) pored političkih i vojnih subjekata, za očekivati je da bude spomenuta i Crkva.» (Str. 111.) Nakon svega, nije li tek *puko spominjanje* isuviše amnestirajuće? No, do sada nema čak - ni *spominjanja*!

Hrvatska emancipatorski orijentirana inteligencija, od, naprimjer, Marinka Čulića²⁷¹ do Ive Banca²⁷² i Danka Plevnika,²⁷³ rano je, još od vremena kada je Tuđman, što potajno a što javno, oblikovao *svoju aneksionu politiku prema Bosni i Hercegovini*, istupala kao konzistentna opozicija takvoj politici i, pri tome, se upuštala u šire kritičke opservacije Tuđmanovog političkog mišljenja-djelovanja uopće. Ovdje ćemo u ilustrativnom smislu prezentirati tek

²⁷¹ Marinko Čulić, *Tuđman, Anatomija neprosvjećenog apsolutizma*, Feral Tribune, Split, 1999.

²⁷² Ivo Banac, *Cijena Bosne*, nav. izd.

²⁷³ Danko Plevnik, *Smisao Bosne*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1997.

dva iz više relevantnih likova kritičkog promišljanja Tuđmanove politike, promišljanja koje dolazi iz perspektive *drugacije Hrvatske*.²⁷⁴

Kritičari Tuđmanovog mišljenja-djelovanja se slažu u sudu da je ono bilo *opsjednuto* Hantingtovom, označili smo je već tako, pseudofilozofijom nadolazeće povijesti. «Naše sukobe su naši intelektualci tumačili na način Hantingtona, kao da je riječ o sukobu civilizacija, kao da je riječ o nepomirljivoj suprotnosti između kulturnog identiteta muslimana i krišćana, pravoslavaca i katolika. Jedan od velikih ljubitelja Hantingtona na našem prostoru bio je Franjo Tuđman. On je to i eksplicirao. Ono zašto je on odgovoran na našim prostorima je tumačio u kontekstu i smislu Hantingtonovih teza i vjerovao je da Hantington daje njemu za pravo da sprovodi etnička čišćenja, dok tvrdi da postoji granica civilizacija, započeta na Drini, u Bosni, granica između Istoka i Zapada, granica između kršćanske Evrope i nečega što je Istok. Postojale su i mape na kojima su te granice povučene. Hantington je zastupao tu tezu.»²⁷⁵

U jednoj drugoj kritičkoj analizi upozorava se, također, na ovu Tuđmanovu *opsesiju* te na njene praktično-političke konsekvencije, ali i na druge dimenzije njegovog političkog mišljenja-djelovanja, posebno one koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu. «Dokazujući, dakle, kako je cijeli svijet

²⁷⁴ O hrvatskoj državnoj politici Franje Tuđmana prema Bosni i Hercegovini, naprimjer, vidjeti šire u: Ciril Ribičič, *Geneza jedne zablude, Ustavnopravna analiza nastanka i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosna*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, Sejtarija, Sarajevo, Založba Bogataj, Idrija, 2000; Muhamed Filipović, *Povjesničar i političar dr. Franjo Tuđman*, Oslobođenje, Sarajevo, 10. VII 2002. i dalje.

²⁷⁵ Boris Buden, *Iz razgovora* na Radio Slobodna Evropa, 2. mart 2003., prema: <http://www.danas.org/programi/mag>.

krenuo u pogrešnom smjeru, dakako, osim njega samoga - od Hrvatske je načinio laboratoriju za eksperimentalno dokazivanje svojih naoko originalnih teorija. Prvo: da su nasilje i rat univerzalni, nepobjedivi i plodonosni biološki impuls od biblijskih vremena, kako je to opširno elaborirao u knjizi «Bespuća povijesne ozbiljnosti». Drugo: da je država *tvorevina* dominantne rodovsko-plemenske zajednice, kako je to pokazao svojom praktičnom politikom. I treće: da prava povijest počinje tek kao sudar kršćanskog i islamskog svijeta u Bosni i Hercegovini, kako je to pronašao u djelu izvjesnog Huntingtona iz Sjedinjenih Američkih Država.»²⁷⁶ No, Tuđman nije »... uspio solidarizovati Hrvate u svom krstaškom ratu protiv tzv. islamske opasnosti u Bosni i Hercegovini...« Njemu i prije isključenja iz Saveza komunista, kada je penzionisan, »... nije toliko smetao komunistički režim - tvrde oni koji su ga posjećivali - koliko je zamjerao Titu što je Bosna ostala izvan SR Hrvatske i što je muslimane priznao kao posebnu naciju ... Pozivajući na ZAVNOH i AVNOJ, Tuđman je inzistirao na tome da su konstitutivne isključivo republike, a ne narodi koji čine SFRJ. Doduše, isti je princip hrvatski predsjednik pogazio u Bosni i Hercegovini ... Zbog tko zna kojeg razloga hrvatskom predsjedniku nije bilo dovoljno da uđe u povijest kao središnji južnjak te velike epopeje o stvaranju samostalne Hrvatske. On je htio ući u povijest kao ujedinitelj svih Hrvata i tvorac Velike Hrvatske. Prema sjećanjima njegovih tadašnjih suradnika, vrativši se iz Karađorđeva sa sastanka s Miloševićem, Tuđman je pobjedonosno uzdigao stisnutu šaku i uskliknuo: »Hrvatska će biti veća no ikad.« ... Istina, javno i službeno Tuđman je podržao pravo BiH na cjelovitost i otcjepljenje od Jugoslavije kada se stanovništvo susjedne republike o tome

²⁷⁶ Ovaj i navodi koji slijede iz teksta *Čovjek koji je 10 godina vladao Hrvatskom*, Nacional, Zagreb, 3. decembar, [http://www.medijaklub.cg.yu/zanimljivi/...](http://www.medijaklub.cg.yu/zanimljivi/)

izjašnjavalo na referendumu. Ali, kako svjedoči Stipe Mesić, hrvatski je predsjednik nekoliko dana ozbiljno dvojio kojim se instrukcijama obratiti pripadnicima hercegobosanskog HDZ-a: da li da glasuju za samostalnost BiH ili protiv samostalnosti. Uz to, HDZ je još 1989. distribuirao letak o »povijesnom pravu« Hrvata na susjednu republiku ... Ukratko, Hrvatska je 1992. potihom a 1993. i javno uvučena u novi rat, ovoga puta ne kao žrtva nego kao imperijalni osvajač: kao što je Milošević koristio tzv. krajišne Srbe za glavno oružje svog osvajačkog pohoda na Hrvatsku, tako je Tuđman koristio Hercegovce za realizaciju svoje fiks ideje o «hrvatskom povijesnom pravu» na bosanskohercegovački teritorij. Srpski zločin nad Vukovom ni po čemu se na kraju nije razlikovao od hrvatskog zločina nad istočnim Mostarom.

Kako je Bosna i Hercegovina postajala Tuđmanova opsesija tako je splešnjavalo hrvatsko oduševljenje Franjom Tuđmanom: rat u BiH, za hrvatsku javnost tuđ, dalek i nerazumljiv do kraja je iscijedio i hrvatski entuzijazam i hrvatske materijalne resurse.»

Zapadnjaci demantiraju

Figurirali su i figuriraju evropski intelektualci koji su argumentirali u prilog demistifikaciji različitih *škola krivotvorenja* u tumačenju karaktera ratova na prostorima ex-Jugoslavije. Jedna od takvih demistifikacija **balkanističkog diskursa** kaže: »U Danskoj i uopšte u Evropi mnogo se govorilo o drevnoj etničkoj mržnji, urođenoj balkanskoj sklonosti ka nasilju. Dakle, na snazi je bila predstava o ratu na Balkanu 90-tih kao spontanoj erupciji nasilja među komšijama koji se mrze od pamtiveka. Naš utisak je znatno drugačiji - mržnja kojom su se ti ratovi vodili čini se upravo kao sveže proizveden fenomen, uglavnom zahvaljujući svesnom delovanju vodećih faktora svakih od

sukobljenih strana - posebno od strane Srbije, ali i među Hrvatima i Bošnjacima. Izgleda da su stare mitologije na koje su se lideri pozivali služile kao instrumenti za proizvodnju mrženja ne kao njeni uzroci. Mislim da je vrlo sramotno što se EU pokazala potpuno nesposobna da zaustavi genocid koji se odigravao u samoj Evropi. U dokumentarnom programu BBC-a Smrt Jugoslavije Radovan Karadžić priznaje da bi i omanji kontingent međunarodnih trupa na samom početku rata bio dovoljan da zaustavi borbe.»²⁷⁷ U drugoj demistifikaciji istog *diskursa* kao izvorišta *fantazije krivotvorenja*, koja, zapravo, osporava te eliminira, navodni, *ekskluzivitet balkanskog mentaliteta* kao nešto što je izvanevropsko ili protuevropsko, te i njegov *ratni lik* situira u samu evropsku tradiciju, govori se: «Posle deset godina beskorisnih napora da se pacifikuje balkanski region, zaključak je uvek isti: nemojmo se čuditi toliko, ne cepajmo odeću pitajući se retorično kako je moguće da se tolika nasilja i strahote dešavaju u gardoj Evropi dvadesetprvog veka. Ne budimo hipokrite i rasisti. Balkanske tragedije odigravaju se u našoj neposrednoj blizini u prostoru, ali i u vremenu. Njihovi istorijski pokolji su isto toliko skorašnji kao i naši. Balkan je Evropa, ali i Evropa je Balkan. A rat, svaki rat, ma koliko evropski bio, uprkos razdaljini dva sata avionom od Pariza, ne treba da se završi ranije niti da bude manje okrutan ili iracionalan nego bi to bio da je azijski ili afrički. Jedna od malobrojnih poruka koje se mogu izvući iz poslednja dva veka jeste da je Balkan samo ogledalo pretenciozne stare veštice Evrope».²⁷⁸

²⁷⁷ Fredredik Stjernfelt, vanredni profesor na katedri za komparativnu književnost Univerziteta u Kopenhagenu. Bavi se semiotikom, teorijom znaka, filozofijom i istorijom kulture.

²⁷⁸ Fransisko Vjega, profesor univerziteta u Barceloni, iz njegove knjige *Balkanska zamka*, cit. prema: Dalibor Soldatić, *Balkan je samo ogledalo pretenciozne stare veštice Evrope*, Vikend, 11-12. januar 2003., <http://www.danas.co.jy/20030111/v..>

Ni *secesionistički diskurs*, i na njemu utemeljena *fantazija krivotvorenja*, nije bio bez kritičkih opservacija. Evo jednog od mogućih a racionalnih odgovora, kojeg formulira Daniele Conversi onim akademski obrazovanim autorima koji su rat na prostorima ex-Jugoslavije «... definirali kao sukob secesionističkih Republika i Pokrajina protiv unitarne države, koja se identificira sa režimom u Beogradu.»²⁷⁹ No, to je istovremeno i odgovor onima koji su rat tumačili kao djelo *vjekovnih plemenskih mržnji*, izraz *sukoba civilizacija, građanskog, etničkog i vjerskog rata*.

U konvencionalnim shvatanjima secesija se «... definira kao dobrovoljno istupanje iz države radi osnivanja sopstvenog nezavisnog državnog sistema. Budući da takve grupe obično nastanjuju neko geografsko područje, secesija onda mora da sadrži i teritorijalnu dimenziju.»²⁸⁰ No, što je još važnije, uobičajeno poimanje secesije smatra «da su samo periferni regioni zainteresirani za secesiju. Ne postoji teoretsko razmatranje mogućnosti da je neki centralni režim ili dominantna entička grupa bila voljna da izvrši ili pokuša secesiju.»²⁸¹ U kontekstu ove teorijske praznine Conversi, u autorskom diskursu, uvodi pojam *sececije iz centra ili pojam centralnog secesionizma*. Pod njim podrazumijeva slučajeve «...kada dominantna grupa želi da izvrši secesiju od ostatka društva i političke jedinice, obično nakon odbacivanja želje za totalnom kontrolom. Takvi primjeri su rijetki i doista malo vjerovatni kada dominantne grupe u svojim rukama čvrsto drže hegemonistički

²⁷⁹ Daniele Conversi, *Tko su bili secesionisti?, Problem pogrešnog identiteta u bivšoj Jugoslaviji*, u: Carole Modge, Mladen Grbin, *Europa i nacionalizam*, nav. izd., str. 43.

²⁸⁰ Cit. djelo, str. 44.

²⁸¹ Cit. djelo, str. 44.

politički aparat. Ipak, to se može dogoditi kada dominantna grupa primijeti da postoji osjećaj prijatnije i kada je istovremeno prožeta etničkim revanšističkim pokretom popraćenim sveukupnim osjećajem nekažnjivosti.»²⁸²

Slučaj Srbija potvrđuje u njegovim interpretativnim analizama jedan od takvih rijetkih slučajeva *secesije iz centra*. Ona ima svoju dugu historiju i to u formi ideologije i politike stvaranja Velike Srbije. U novije vrijeme, mada prikrivajući svoje secesionističke zahtjeve, ovaj se tip secesije javlja u liku *Memoranduma* Srpske akademije nauka i umjetnosti. I kasnije: «Centralni secesionizam je ostao ključni princip u cjelokupnoj strategiji razvoja događaja u Jugoslaviji, od opsade Vukovara do rata na Kosovu.»²⁸³ Ne ulazeći detaljno u prezentaciju rekonstrukcije srbijanske i crnogorske secesije od Jugoslavije, koncentriraćemo se tek na jedan rezimirajući uvid ovog teksta koji prevazilazi *jugoslovenski slučaj* budući da nosi u sebi i komponente univerzalne spoznaje: “Disolucija Jugoslavije je pokazala da je najopasniji izgled za multietničke države pojava ekskluzivističkih formi nacionalizma, iz centra. Ova opasnost se naročito javlja kada nacionalisti preuzmu kontrolu nad državom, tako da se njihova moć nad običnim građanima može nevjerovatno povećati.”²⁸⁴

Objašnjavački model koji operira sukobom između *secesionista* i *jugoslovenskih državobranitelja* pa, u tom diskursu, navodno, *prerano priznavanje prava na samoopredjeljenje* te, na osnovu njega, *instaliranje nacionalnih država*, uzima glavnim uzročnikom ratova na

²⁸² Cit. djelo, str. 45.

²⁸³ Cit. djelo, str. 63.

²⁸⁴ Cit. djelo, str. 67.

tlu ex-Jugoslavije, svoju kritičku demontažu može naći, naprimjer, kod Žaka Žilijara (Jacques Juilliard).²⁸⁵ I drugi interpretativni šabloni o kojima je bilo riječi u njegovom rukopisu imaju svoj demistificirajući adekvat pa ćemo, otuda, na sumblimiran način, prezentirati nekoliko bitnih dimenzija njegovog viđenja ratova na prostorima ex-Jugoslavije, a posebno rata protiv Bosne i Hercegovine.

Koristi i Žilijar sintagmu *etničko čišćenje* da bi s njom identificirao motive, smisao i praksu agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ne usuđuje se još uvijek da prepozna na djelu unaprijed osmišljene, programirane i sistematski izvedene zločine genocida nad Bošnjacima. Pravda upotrebu sintagme *etničko čišćenje* na sljedeći način: »Stručnjaci za ovu oblast kažu da je izraz čišćenje najadekvatniji za ovu vrstu akcija pa ću ga zato i ja upotrebljavati.«²⁸⁶ No, neovisno od ovog hendikepa Žak Žilijar je jedan od rijetkih zapadnih intelektualaca koji se bar u to vrijeme, s početka 1994. godine, usuđuje da u srbijanskoj državnoj politici i oružanoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu *prepozna i identificira ključne komponente ideologije, politike i prakse djelatnosti fašizma*.

Pri tome, ima potrebu da kaže kako u njegovim interpretacijama »...nema nikakve ozlojeđenosti, nikakvog neprijateljstva u odnosu na Srbiju i srpski narod«. I još jednom će poentirati: »... ne, ja ne mrzim Srbiju, naprotiv«. Uz takva ograđivanja Žak Žilijar ne ostavlja nikakve sumnje u

²⁸⁵ *Fašizam koji nadire*, Radio B92, Beograd, 1999. Autor, koji je ovo djelo napisao i objavio u januaru 1994., a *pogovor srpskom izdanju* u februaru 1999. godine, inače, istoričar je, direktor Odsjeka za istraživanja na Visokoj školi društvenih nauka, te autor brojnih historijskih djela i političkih eseja.

²⁸⁶ Nav. djelo, str. 53. Svi navodi koji slijede su iz njegove knjige *Fašizam koji nadire*, cit. izd.

karakter državne politike Slobodana Miloševića, smatrajući pri tome »... da svaka od jugoslavenskih republika zapalila je svoju buktinju na oltaru nacionalizma« (str. 49). On će precizno definirati *ratne ciljeve* srbijanske državne politike: »Srbija nije bila jedina koja je sistematski razvijala ekspanzionistički projekat, zasnovan na njenom konstantnom modelu: Velika Srbija, pod kojom treba podrazumijevati okupljanje svih Srba iz Jugoslavije na jednoj jedinstvenoj teritoriji i pod jedinstvenim vođstvom. Da bi se u to čovek uverio, bilo je dovoljno da se vidi, od početka pregovora o Bosni i Hercegovini, koliku su ostrašćenost Srbi koristili da bi obezbedili teritorijalni kontinuitet srpskog dela bosanskog kolača sa zemljom - maticom.« (Str. 49.) Dakle, za njega je sasvim stvar razgovijetna: »Srbija vodi agresorski rat, koji je zapravo rat za pripajanje teritorija« (str. 50). »Cilj etničkog čišćenja je jasan: homogenizovati stanovništvo eliminacijom stranih, ili nečistih elemenata ... Što se tiče korišćenih sredstava, ona su usmerena ka četiri cilja: zadovoljenje instinkta surovosti, koji se manifestuje po pravilu kod izvjesnih osoba u situacijama opšteg nasilja; izazivanje straha da bi se postigao odlazak neželjenih; ponižavanje žrtve, kako bi se na nedvosmislen način istakla etnička razlika; širenje mržnje među nacionalnim zajednicama, da bi se proizvelo nepopravljivo stanje« (str. 57).

Kada je riječ o *pravu na samoopredjeljenje* i *secesiji* kao uzroku ratova u bivšoj Jugoslaviji, Žak Žilijar će nam reći: »Pravo naroda da raspolažu sami sobom, teorijska novina 20. veka, pretvorilo se, nažalost, u praksi, u pravo vođa da raspolažu svojim narodom. Humanitarno pravo upozorava na ovu perverznu devijaciju i totalitarnom pravu naroda pretpostavlja individualna prava pojedinaca. A među njima je, u prvom redu, pravo na zaštitu od samovolje sopstvene vlade. Doći će dan kada će međunarodna zajednica biti

dovoljno zrela, dovoljno sigurna u sebe samu i svoja sredstva, da prihvati samo one države koje zaista poštuju pravo demokratije ...» (str. 66).

Žilijar, nadalje, negira i tezu da je **preuranjeno priznavanje** Slovenije i Hrvatske iznuđeno od strane Njemačke i Vatikana - jedan od glavnih uzroka ratova na prostorima bivše Jugoslavije. Kritizirajući ovo *objašnjavalačko stanovište*, ovu *školu fantazija*, on će reći: »S kim se to zbiva šala kad se tvrdi da je preuranjeno priznavanje Slovenije i Hrvatske uvalilo zemlju u rat? Samo diktature mogu pribеći tako besramnoj laži. Zar se već zaboravilo kakva je bila situacija na terenu u vreme priznavanja Hrvatske? Sedamnaestog novembra Vukovar u ruševinama pao je u ruke Srba. Etničko čišćenje je bilo u punom zamahu. Koncentracioni logori otvarali su se u zonama koje su osvojili Srbi. U takvim okolnostima izjaviti da je priznavanje Hrvatske «preuranjeno» može biti samo bezobrazluk ili priznanje da je ponovo, po ko zna koji put, duboko u sebi zapadna diplomacija odlučila da se Srbima daju određene ruke. Da li je priznavanje Hrvatske bilo preuranjeno? Zapravo, ono je došlo suviše kasno da bi se zemlja spasla od rata. A da li je bilo neefikasno? Ne sasvim, pošto su u sedmicama koje su usledile, borbe prestale. Tačno je i to da se Srbi nisu zaustavili pred bespomoćnim inicijativama naših diplomata, već pred konstatacijom da su njihovi ratni ciljevi postignuti. Organizaciji Ujedinjenih nacija preostalo je samo da pošalje Plave šljemove da na terenu učvrste srpska osvajanja« (str. 73). »U slučaju Hrvatske, srpska agresija je daleko prethodila priznavanju: nije se, znači, moglo prebaciti OUN za sporost. U slučaju Bosne, naprotiv, takvo odbijanje svodilo se, zapravo, na implicitnu dozvolu Srbima da primene etničko čišćenje, prema istim metodama koje su korišćene u prethodnom slučaju« (str. 75).

To nije vjerski ni etnički rat - tvrdi Žak Žilijar: «... rat koji već dve i po godine pustoši bivšu Jugoslaviju, nije ni u kom slučaju verski rat, pa čak ni 'etnički' ako je dozvoljeno da se primeti da ovaj izraz, koji se obično, iz osećanja nelagodnosti, upotrebljava umesto izraza rasa, ipak čuva rasističku konotaciju, koja ne postoji u izrazu 'narod'.« (Str. 79.) Riječ je o prepariranju, odnosno mimikriranju ratnih ciljeva *logikom fašizma*: »Ceo smisao agresije Miloševića i paravojskih bandi koje je sprovode, sastoji se u prevođenju sukoba na etnički plan i u davanju rasnog obeležja razlikama koje postoje među nacijama, u jugoslavenskom kontekstu. Tu se nalazi klica fašizma: u toj zamjeni društva građana državom, koja stoji na pseudoetničkim osnovama, to je projekat koji ratifikuje Evropa i OUN!« (Str. 91.) Ona *škola krivotvorenja* koja operira fikcijom o *vjerskoetničkom ratu*, zapravo, participira u legitimiranju velikosrpskih ratnih ciljeva: »Svaki put kad Bosance svodimo na muslimane, a jedan agresorski rat na plemenske borbe na 'etničkoj' ili verskoj osnovi, dajemo svoj spontani intelektualni doprinos Miloševićevom hitleroidnom projektu. Moramo zato staviti pod sumnju prodor 'etničkog' inače doći ćemo dotle da ćemo i sami jednog dana do smrti da se bijemo zbog reči koje nećemo biti u stanju čak ni da definišemo.« (Str. 92.)

Nakon što je kritički demistificirao različite, recimo to tako, *naracije krivotvorenja*, odnosno fantazmagorijske predstave o ratovima na tlu ex-Jugoslavije i posebno o ratu u Bosni i Hercegovini, argumentira u prilog svog temeljnog stajališta: *fašizam u velikosrpskoj ideologiji i politici*, a ne, naprimjer, balkanski mentalitet, vjerski ili etnički animoziteti i sl. jest izvorište državne agresije, užasa rata i masovne mržnje: »Eto, ta 'škola mržnje', hladno organizovana, je na djelu u bivšoj Jugoslaviji, a ne one mitske 'vekovne mržnje', koje se toliko dopadaju našim zapadnim političarima. Mnogo je lakše ravnodušno okrenuti leđa

'divljacima', nego gledati pred sobom stravično lice fašizma.« (Str. 59.)

Ovdje, međutim, dolazi do izražaja najkontroverzniji aspekt njegovog mišljenja - *razdvajanje ciljeva i sredstava za njihovo ozbiljenje* u dvije zasebne stvarnosti što, onda, implicira, legitimnost velikosrpskih ciljeva, ali i problematičnost, odnosno nedopustivost sredstava njihova ostvarivanja - kao da je ratni cilj velikosrpske politike - *svi Srbi u jednoj državi* - bilo moguće ozbiljiti nekim drugim, a ne fašističkim metodama i sredstvima. No, neovisno od toga, vrijedno je njegovo insistiranje na fašističkim dimenzijama srbijanske državne politike: »Ono što je nezamislivo nije ideja homogenizacije, sama po sebi ... Ali ono što je nedopustivo, što izaziva gađenje jesu čisto fašistički postupci kojima se služe Srbi da do tog rešenja dođu. Ideja o državninaciji, cilja na progresivnu integraciju do koje se dolazi prisajedinjenjem različitih elemenata na bazi uzajamnog pristajanja na zajedničko obrazovanje i zakone. Etnička ideja - pansrbizam, naprimjer - cilja na drugu vrstu homogenizacije koja se postiže eliminisanjem heterogenih elemenata, na bazi nasilja i isticanja razlika.« (Str. 78.) Akcentirajući fašistički karakter metoda i sredstava ozbiljenja srbijanske državne politike, Žilijar će još jednom pisati: »Iz hrvatskih i bosanskih ratnih pohoda oni koji proučavaju njihove karakteristike, mogli bi izvesti sljedeći zaključak: Na dva koraka od nas upravo se rađa novo varvarstvo, nalik onom iz 16. veka, koje kombinuje elemente divljaštva u najprimitivnijem stanju, u stanju rađanja - ako se tako može reći za stanje većitog ljudskog divljaštva - sa novim postupcima, stečenim u hitlerovsko-staljinsko-polpotovskim vremenima, kroz koja smo nedavno prolazili. Starom divljaštvu pripadaju 'zanatske' hiljadugodišnje tehnike davljenja, paljenja, pljačkanja, silovanja, mučenja, masakriranja. Sve to opet vidimo svakodnevno, na sva

četiri kraja sveta ne samo u bivšoj Jugoslaviji. U nove metode spadaju koncentracioni logori, aparthejd, etničko čišćenje, *memoricid* (izraz Huana Gojitsola, koji označava uništenje sećanja) i *urbicid* (izraz Bogdana Bogdanovića za uništavanje gradova)» (str. 93).

Artificijelna proizvodnja mržnje, što ćemo kasnije označiti kao suštinsku komponentu *produkcije instrumentalne stvarnosti*, ulazi u samu bit fašističkih metoda ostvarivanja velikosrpskih i velikohrvatskih ratnih ciljeva. Otuda će eksplicitno i reći kako je «... kultura mržnje prvi i suštinski sastavni deo neofašizma koji se pomalja na istoku ... Jevanđelje nacionalističke mržnje, one koja se danas propoveda u Beogradu i drugim prestonicama istočne Evrope jeste zametak novog fašizma» (str. 94 i 99). Govoreći o *kulturi mržnje* apostrofira kako ona «... ide u paru sa mržnjom prema kulturi ... Ne radi se ovde, znači, o primitivnom varvarstvu, već, ako tako smem da kažem, o svesnom, sistematičnom naučnom varvarstvu. Remodeliranje individualne svesti i kolektivnih identiteta vrši se kroz prethodno pranje mozгова. Lekcija iz mržnje nije bila uzaludna, jer su Hrvati, obarajući na dno reke čuveni most u Mostaru, naučno uništili vezu između različitih kultura i istorija» (str. 96).

Mada je, kako piše Žilijar, «... jugoslovenski slučaj poseban ...», ipak, uvjeren je, «... destruktivne tehnike demonstrirane u njemu imaju univerzalnu vrednost» (str. 93). Imajući u vidu to *univerzalno*, na jednoj, i sluteći, na drugoj strani, da će *škole fantazija krivotvorenja* odbacivati ono *fašističko* i u ratu protiv Bosne i Hercegovine utoliko što ono, navodno, ne odgovara u svim dimenzijama *čistom nacifašizmu*, - a mi ćemo kasnije vidjeti kako se ovaj pseudoargument zaista koristi u poricanju zločina genocida nad Bošnjacima, - Žilijar sugerira i pledira: »Nije mi stalo do toga što će neko

veštiji na kraju pronaći - da bi označio ovaj *total-nacionalizam* iz post-komunističke ere - adekvatniji izraz kao što je naprimer neofašizam; ali bi me veoma zabrinulo kada bi, ako se potvrdi da sadašnji neofašizam ne sadrži sve karakteristike onog prethodnog, svi bili umireni i govorili, kao kod Molijera: 'Lepo smo tome umakli, gospodo, prespavavši ono najvažnije' « (Str. 98.)

Čini se da je Warren Zimmerman jedan od rijetkih evroatlantskih diplomata-političara koji je, pravovremeno, već u inkubatorskoj etapi, istinosno razumio i objašnjavao prirodu rata protiv Bosne i Hercegovine. Gotovo da se njegovim dijagnozama porijekla i karaktera tog rata i nema šta dodati. No, ipak, neke će naše kritičke opaske tek uslijediti. No, neovisno od toga, njegove uvide smatramo *paradigmatičnim* pa ih ovdje posebno izdvajamo i elaboriramo. Oni eksplicitno odbacuju sve prethodno izložene teze o prirodi rata protiv Bosne i Hercegovine. On, prije svega, govori *o konačnoj agoniji i o nasilnoj smrti Jugoslavije*.²⁸⁷ No, kako objasniti tu *smrt*? Njegovi su odgovori nedvosmisleni.

Prije svega, odbacujući *mitologiju o Balkanu* kao objašnjavački model, u Zimmermanovom tumačenju «... Jugoslaviju nisu uništile prastare balkanske mržnje. To ne znači da Balkan ne ključa od nasilja.»²⁸⁸ Ali, to, naglašava Zimmerman, nije ništa osebujno, jedinstveno za Jugoslaviju i Balkan podsjećajući na historiju ratova i zločina genocida, posebno nad Jevrejima, na tlu Evrope.²⁸⁹

²⁸⁷ Cit. djelo, str. 215 i 218.

²⁸⁸ Cit. djelo, str. 242.

²⁸⁹ Cit. djelo, str. 242 i 243.

Pri tome, poziva se i na povijest Bosne: «Balkanski geni nisu abnormalno divlji. Bosna je kao multietnička zajednica uživala u dugim razdobljima mira. Srbi i Hrvati, danas najljući protivnici, nikad se prije dvadesetog stoljeća nisu borili jedni protiv drugih. Čitavo tisućljeće koje su proveli kao susjedi bilo je više obilježeno uzajamnom ravnodušnošću nego li uzajamnim neprijateljstvima.»²⁹⁰ Mada ovakva predstava pripada onome što označavamo idealiziranim, idilično pozitivnim slikama Bosne,²⁹¹ one, ipak, u supstancijalnom smislu, spoznajno tačno, demontiraju već elaborirane mitološke vizije Balkana kao modelski tip tumačenja porijekla i karaktera rata protiv Bosne i Hercegovine.

Nadalje, odbacujući teze o ratu kao *etničkom ratu* i *izrazu etničkih mržnji*, a one su, uglavnom sastavni dio one mitologije o Balkanu, Zimmerman će s pravom reći: «Jugoslovenski ratovi ne mogu se objasniti teorijama o neizbježnim etničkim mržnjama, čak i onda kad takva objašnjenja služe promatračima sa strane kao prikladno opravdavanje za neuplitanje. U Jugoslaviji je bilo rasnog i povijesnog kresiva u obilju. Ali, požar se nije zapalio sam od sebe. Za to su bili potrebni piromani.»²⁹² Inače, prema njegovim riječima, spadao je sam u krug američkih intervencionista, dakle, onih koji su pledirali vojno angažiranje u zaustavljanju ratne agresije na Bosnu i Hercegovinu.²⁹³

²⁹⁰ Cit. djelo, str. 243.

²⁹¹ S. Monnesland uočava ovaj momenat idealizacija u slikama povijesti Bosne: «Tijekom rata u Bosni postale su popularne izjave poput: *Bosna je uvijek bila primjer mirnog multikulturalnog života*. ... No, to je uvjerenje katkad bilo i ponešto napuhano u predstavljanju Bosne kao kolijevke međuetničke harmonije, zemlje u kojoj su ljudi uvijek živjeli zajedno u miru.» (Cit. djelo, str. 41.)

²⁹² Cit. djelo, str. 243.

²⁹³ Cit. djelo, str. 248 i dalje.

Ni *objašnjavalачki model* koji govori o *vjerskom ratu* nema svoje racionalno utemeljenje pa Zimmerman piše: «... religija nije ključni razlog smrti Jugoslavije. Jugoslovenski ratovi bili su etnički, a ne religiozni. Glavne zagovornike destruktivnog nacionalizma nisu pokretala njihova religiozna uvjerenja.»²⁹⁴ No, «... to ne umanjuje odgovornost ni srpske ni hrvatske crkve. ... Srpska pravoslavna crkva i Katolička crkva u Hrvatskoj dragovoljno su podržavale političke čelnike, kooptirajući svoje župljane za njihove rasističke programe. Ove su dvije crkve postale nacionalne crkve, u stvari produžena ruka države kao da se radilo o etničkim pitanjima. Oni su odigrali sramotnu ulogu pogoršavajući rasne napetosti tamo gdje su trebali poticati svoje vjernike na kršćansko spasenje.»²⁹⁵ Ali, što je sa islamom i Islamskom zajednicom u Bosni i Hercegovini? «Što se tiče Bosne, oba su režima, i srbijanski i hrvatski, osjetili potrebu da Muslimanima imputiraju fanatičnu religioznost kako bi ih mogli satanizirati. Ali, ta je slika bila lažna. Bosna kakvu sam ja upoznao bila je najsvjetovnija muslimanska država na svijetu. Današnji porast muslimanskih sljedbenika samo je posljedica rata, a ne i jedan od njegovih osnovnih povoda.»²⁹⁶

Uz racionalni stav, koji vodi računa o osebjnostima jugoslovenskog socijalizma u odnosu na zemlje Varšavskog pakta, da «... Jugoslavija nije bila žrtva komu-

²⁹⁴ Cit. djelo, str. 244. "Franjo Tuđman je bio većinu svog života komunist, a na katoličanstvo je prešao kad se počeo baviti nacionalističkim aktivnostima. Milošević, cijeli život komunist, nije nikad, koliko je meni poznato, kročio u neku srpsku pravoslavnu crkvu osim u izrazito političke svrhe.» (Cit. djelo, str. 244.)

²⁹⁵ Cit. djelo, str. 244.

²⁹⁶ Cit. djelo, str. 244.

nizma, niti je bila žrtva njegove propasti»,²⁹⁷ Zimmerman smatra da Jugoslavija nije, u presudnom smislu, nestala niti je rat protiv Bosne i Hercegovine počeo zbog zapadnog priznanja nezavisnosti jugoslovenskih republika²⁹⁸ kao što «... Jugoslaviju nije uništila strana intervencija ili njezin izostanak.»²⁹⁹

No, što je, onda, posrijedi? Zimmerman je kategoričan: «... ubojstvo Jugoslavije bio je zločin domaćeg nasilja.»³⁰⁰ Što je, u čemu se sastoji i ko su akteri ovog nasilja? Ono je, po njegovom mišljenju, proisteklo i iz *urođenih mana* same jugoslovenske države. Ona se sastoji u tome što je Jugosla-

²⁹⁷ Cit. djelo, str. 244. Tita, koji nije bio *nacionalist*, smatra, ipak, posredno dogovornim za nasilni nestanak Jugoslavije zbog toga što je iza sebe ostavio decentraliziranu Jugoslaviju, potisnuti nacionalizam i nedemokratski, *diktatorski* način vladanja koji je morao dovesti do rasta nacionalizma, a i jedno i drugo, i komunizam i nacionalizam, su izraz i sredstvo nedemokratske, kolektivističke vladavine. Otuda piše: “... odgovornost Tita za razaranje Jugoslavije nije ništa manja od njegovih zasluga za stvaranje zemlje iz pepela Drugog svjetskog rata.” (Cit. djelo, str. 289.)

²⁹⁸ I prije priznanja Bosne i Hercegovine, po Zimmermanovim saznanjima, “... Milošević i Karadžić (su) već godinu dana provodili sveobuhvatnu strategiju otkidanja i pripajanja Srbiji (“Jugoslaviji”) dvije trećine Bosne. Agresiju nije izazvalo priznanje od strane Zapada, niti bi je odgoda priznanja spriječila, kao što tvrde srbijanski agitatori.” (Cit. djelo, str. 224.)

²⁹⁹ Cit. djelo, str. 245. Uz sve greške međunarodne zajednice, kakve su, po Zimmermanovom mišljenju, premalena podrška Markovićevim reformama, izostanak snažne reakcije na granatiranje Dubrovnika, preuranjenost s priznanjem neovisnosti jugoslovenskih republika i sl., nisu *strane zemlje uništile* Jugoslaviju i te *greške* nisu bile *sudbonosne*. (Cit. djelo, str. 245.) Pri tome napominje: “Rat u Bosni bio je nešto sasvim drugo; tamo je Zapad mogao spasiti situaciju, ali nije.” (Cit. djelo, str. 245.)

³⁰⁰ Cit. djelo, str. 245.

vija «... bila država, ali ne i nacija ...».³⁰¹ U tom smislu piše: «Tragedija Jugoslovena je u tome što se oni nikad nisu vidjeli kao nacija.»³⁰² Ovdje, očigledno, Zimmerman misli naciju u zapadnjačkom smislu, ne kao etnonaciju krvi, tla i povijesti nego kao državljansku ili političku naciju. A to je rezultiralo, po njegovom mišljenju, nedostatkom odanosti državi, a favoriziralo lojalnost naciji i borbi za njihovu što bolju poziciju, pa se energija nije usmjeravala ka «... očuvanju države kao cjeline.»³⁰³ Ali, ove *mane* nisu bile presudne, Jugoslavija «nije počinila samoubojstvo»,³⁰⁴ ona je, kao što je rečeno, nestala nasilnom smrću.

Izvor i uzrok njene smrti jeste primarno, odlučujuće, srpski i hrvatski nacionalizam, pri čemu nečasni primat Zimmerman daje srpskom nacionalizmu i Slobodanu Miloševiću koji je «... skovao i provodio strategiju koja je direktno dovela do raspada zemlje i uzrokovala smrt preko 100.000 njenih stanovnika. Nacionalizam je bila ona strelica koja je ubila Jugoslaviju, a Milošević je bio glavni strijelac. ... U svom htijenju da dominira Jugoslavijom, Milošević ju je uništio.»³⁰⁵ Nedvosmisleno utvrđuje aktere i ciljeve agresije na Bosnu i Hercegovinu: izvršena je *srpska agresija na Bosnu*,³⁰⁶ preciznije, na Bosnu je agresiju izvršila Srbija³⁰⁷ i to strategijom «... koju su udruženim snagama razradili Milošević, Karadžić i Jugoslovenska

³⁰¹ Cit. djelo, str. 246.

³⁰² Cit. djelo, str. 280.

³⁰³ Cit. djelo, str. 246.

³⁰⁴ Cit. djelo, str. 246.

³⁰⁵ Cit. djelo, str. 246 i 247.

³⁰⁶ Cit. djelo, str. 237.

³⁰⁷ Cit. djelo, str. 247. Govori i o *srbijskoj agresiji na Bosnu*. (Cit. djelo, str. 247.)

armija u cilju zauzimanja većeg dijela Bosne boreći se protiv gotovo nepostojećih bosanskih snaga.»³⁰⁸ I još jednom precizira: «Bosna je bila očit primjer agresije ...».³⁰⁹ Na osnovu međusobnih paktova, pogotovo u ratu protiv Bosne i Hercegovine, po Zimmermanovom mišljenju, za njenu smrt je odgovoran i hrvatski nacionalizam, pa zato on i govori o Tuđmanovom *sudioništvu u nasilnoj smrti Jugoslavije*.³¹⁰ I ovdje je eksplicitan: «Franjo Tuđman, 1990. izabrani predsjednik Hrvatske, također je igrao vodeću ulogu u rušenju Jugoslavije. Fanatični hrvatski nacionalista, Tuđman, mrzio je Jugoslaviju i njene multietničke vrijednosti.»³¹¹ Na putu ostvarivanja njihovih političkih projekata stajala je Bosna koja je i za Miloševića i za Tuđmana, za tu «... dvojicu etničkih prvaka predstavljala pravu uvredu.»³¹²

Kritičke opaske koje slijede hoće identificirati nekoliko inkonzistencija i nedorečenosti u elaboriranim, u cjelini gledajući - korektnim, Zimmermanovim objašnjenjima porijekla i karaktera ratova na prostorima ex-Jugoslavije.

³⁰⁸ Cit. djelo, str. 237.

³⁰⁹ Cit. djelo, str. 250.

³¹⁰ Cit. djelo, str. 215. Uočava i suodgovornost Slovenije "... zbog njezine sebičnosti prema ostalim Jugoslovenima...", Slovenije i Hrvatske za porast separatizma i nacionalizma (cit. djelo, str. 218), Jugoslovenske narodne armije zbog *sramnog odabira* (cit. djelo, str. 219) - izdaje vlastite *povijesti i misije* (cit. djelo, str. 218) pristajanjem uz srpski nacionalizam, zbog njene "... ideološke krutosti i arogancije koji su kulminirali u ratnim zločinima ..." (cit. djelo, str. 246).

³¹¹ Cit. djelo, str. 13.

³¹² Cit. djelo, str. 210.

On je, prije svega, nedvosmislen u tvrdnji da je na Bosnu i Hercegovinu izvršena agresija.³¹³ Pa ipak, kada govori da su srpski i hrvatski nacionalizmi osnovni uzročnici agresivnih ratova, on nedovoljno jasno i precizno ne akcentira da je riječ o *državnom nacionalizmu*, odnosno o nacionalizmu kao državnoj politici Srbije i Hrvatske. Jer, nije bilo riječi samo o nacionalizmu vandržavnih, paraprvnih, paramilitarističkih i sličnih grupa i pokreta, nego o nacionalizmu kao državnoj politici. Vjerovatno zbog nedostatka ovoga uvida mogla mu se potkrasti i jedna važna protivriječnost: istovremeno govori i o srbijanskoj i hrvatskoj agresiji i o tome da se u Bosni i Hercegovini radi o *građanskom*³¹⁴ i *etničkom* ratu.³¹⁵

Nadalje, mada zna za ratnoosvajačke ciljeve srbijanske politike i mada zna za nelegitimnost ratnih ciljeva bosanskih Srba predvođenih Srpskom demokratskom strankom, ne vidi u tim ciljevima ništa, u krajnjoj liniji, zločinačko, jer smatra da su tek same *metode* ostvarivanja tih ciljeva rezultirale zločinima. U tom smislu i piše: «Srbi u Bosni imali su razloga za nezadovoljstvo, ali taj razlog nije bio legitiman ... Njihov cilj - aparthejd svakako nije predstavljavao najciviliziranije rješenje. Međutim, Srbi nisu postali agresori, izopćenici ili kriminalci zbog svojih ciljeva, već zbog načina na koji su ih ostvarivali. Miloševićeve stalne tvrdnje da Srbi u Bosni nisu zlostavljani sveo je srpski argument za

³¹³ Cit. djelo, str. 247. U tom smislu upotrebljava i sintagmu *srpski agresori*. (Cit. djelo, str. 261, 267.)

³¹⁴ Cit. djelo, str. 251 i 286.

³¹⁵ U duhu ove inkonzistencije sasvim neadekvatno će bosanski rat kao etnički rat analogijski situirati u krug zemalja u kojima zaista postoje unutaretnički a ne međudržavni sukobi. U taj krug Zimmerman pored Bosne uvrštava Sri Lanku, Kašmir, Ruandu, Sudan, Čečeniju, Nagorno i Karabah. (Cit. djelo, str. 273.)

golu agresiju na pretpostavku da Srbi imaju pravo ubijati, mučiti i protjerivati samo zato jer ne žele živjeti pod neovisnom muslimanskom vlasti koja ih ne zlostavlja.»³¹⁶ Prema tome, samo su, recimo to tako, za razliku od Zimmermana i, vidjeli smo to već, Žilijara, *zločinački ciljevi* srbijanske ratne politike nužno morali proizvesti i *zločinačke metode* njihova realiziranja.

Kada je riječ o zločinima protiv Bosne i Hercegovine, on zna za njih,³¹⁷ opisuje ih kao *grozne zločine*³¹⁸ i *etnička zlostavljanja*,³¹⁹ govori o *ratnim zločinima*,³²⁰ o *zvjerskim ratnim zločinima*,³²¹ zna za koncentracione logore, govori o *divljačkom ratu* kojeg je Milošević «planirao i vodio»,³²² uočava njihovo prikrivanje sintagmom *etničko čišćenje*,³²³

³¹⁶ Cit. djelo, str. 228.

³¹⁷ Čak opisuje tačno metodu njihova vršenja: “U tim prvim danima postavljen je obrazac za srpske zločine koji su Srbi slijedili tijekom čitavog rata. Tipično, srbijanske paravojne trupe bi pregazile grad i u napadu pobile civile; protjerale muslimansko stanovništvo; i predale grad Srbima, koji bi, pod zaštitom JNA, nesmetano porušili džamije i ostale muslimanske simbole. Muslimane vojničke dobi bi poslali u koncentracione logore ili bi ih pogubili.” (Cit. djelo, str. 227.)

³¹⁸ Cit. djelo, str. 219. “Otkriće masovnih grobnica nedvojbeno je pokazalo da je ubijanje vršeno na način i u razmjerama kakvi nisu viđeni od vremena nacista.” (Cit. djelo, str. 258.)

³¹⁹ Cit. djelo, str. 251.

³²⁰ Cit. djelo, str. 259. Oni su bili “... direktan ishod politike koju su vodili Slobodan Milošević i Radovan Karadžić, pa su oni isto tako krivi kao da su sami palili fitilje, povlačili okidače, ili vozili buldožere preko masovnih grobnica.” (Cit. djelo, str. 259.)

³²¹ Cit. djelo, str. 269.

³²² Cit. djelo, str. 232.

³²³ Cit. djelo, str. 206. “Metode kojima su Srbi provodili etničko čišćenje pretvorile su stvaranje izbjeglica u cilj rata, a ne njegov nusproizvod.” (Cit. djelo, str. 258.)

ali nije spreman da ih nazove pravim imenom - *zločinima genocida* pa se ova sintagma i ne može naći u ovom njegovom, inače korektnom, rukopisu što je, naravno, zagonetno, začuđujuće i čini njegov važan hendikep. Tek na jednom mjestu govori o tome kako je u Bosni nad Muslimanima izvršen *kulturni genocid*.³²⁴ Možda je to i konsekvencija njegove lojalnosti spram američke politike čiji je višedecenijski funkcioner što mu ne smeta da i kritizira *američki neintervencionizam* jer, kako kaže, s obzirom da je izvršena srbijanska agresija na Bosnu «... mi smo imali moralnu, a možda i zakonsku, obvezu da se s njom pozabavimo.»³²⁵

Sve njegove analize vode ga *zaključku* kojeg, ko zna iz kojih razloga, *eksplicitno ne izriče*: na djelu je bio međudržavni rat, rat protiv suverene i međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine, u njemu su agresori učinili ne uzgredno nego strategijski osmišljeno zločine genocida, a evroatlantske države nisu postupile po međunarodnom pravu kako bi ga spriječile i zaustavile. Ne možemo reći da to svjesno čini ali, objektivno, a ništa ne mijenja na stvari i nije nikakva utjeha to što govori o *kulturnom genocidu*, i Zimmerman pripada onom krugu interpretatora koji koristeći eufemizam *etničko čišćenje* faktički participiraju u produkciji netačnih predstava o prirodi rata protiv Bosne i Hercegovine o čemu će, uskoro, biti više riječi.

324 “Bili smo svjedocima kulturnog genocida, pokušaja da se izbriše jednu čitavu kulturu - njene građanske institucije, džamije, knjižnice i škole, njezine buduće vođe. Sve ono što nije bilo iskorišteno trebalo je što više udaljiti, i uništiti svaku mogućnost povratka.” (Cit. djelo, str. 259.)

325 Cit. djelo, str. 250. Pri tome zna: “Diplomacija bez sile postala je nenapunjeno oružje, impotentna i smiješna.” (Cit. djelo, str. 267.)

No, važno je još jedno Zimmermanovo stanovište koje deducira iz opšteg stava kako je Bosna «... metafora i simbol za pitanja koja nadilaze jugoslovensku krizu ...».³²⁶ Vidjeli smo kako je Hantington, najavljujući nove podjele svijeta civilizacijskim razgraničenjima, u *svijet tlapnji* bacio američke simpatije prema multietničkim državama. Pustimo ovdje da sam Zimmerman odgovori Hantingtonu: «U najširem smislu, potrebno je da zaživi spoznaja da mi živimo u svijetu multietničkih, a ne nacionalnih država. Manje od jedne polovice jednog postotka svih ljudi u svijetu živi u monoetničkim državama (državama nacijama u pravom smislu riječi). Mi ostali moramo naučiti kako živjeti s pripadnicima različitih etničkih skupina ... Izazov koji se postavlja pred svjetsku zajednicu nije kako rušiti multietničke države, već kako ih učiniti više civilnim.»³²⁷ Zbog toga, sasvim realno i racionalno, podržavajući opstanak Bosne kao etnički nepodijeljene države, tvrdi kako bi politika promjena granica i apriorne podrške *pobožno* percipiranom *pravu na samoodređenje* - odvela svijet u kataklizmu. Budućnost svijeta, otuda, ne zamišlja Hantingtonovom logikom, navodno, nužno nadolazećih promjena *neodgovarajućih granica* nego u općoj demokratizaciji multietničkih država uz adekvatnu međunarodnu politiku prevencije sukoba. Pri tome, za razliku od Hantingtona, vjeruje, imajući u vidu sve njene nekonzistentnosti u pogledu demokratičnosti, da «... Amerika i dalje ostaje najuspješniji multietnički eksperiment u svijetu ... I što je najvažnije, mi zastupamo jednostavnu tvrdnju da ljudi različitog etničkog porijekla mogu živjeti zajedno, ne bez tenzija, ali s tolerancijom, uljudnošću i čak uzajamnim obogaćivanjem.»³²⁸

³²⁶ Cit. djelo, str. 273.

³²⁷ Cit. djelo, str. 274.

³²⁸ Cit. djelo, str. 280.

Ali, pustimo ovdje da jedan stranac, Amerikanac W. Zimmerman odgovori i Mariji Todorovoj. Vidjeli smo, iz njenih analiza, proizilazi da su ratovi na prostoru ex-Jugoslavije počeli kao *ratovi za očuvanje jugoslovenske države sastavljene od šest republika*. Kao neposredni svjedok i sudionik ključnih događaja u ovom vremenu Zimmerman demantira ovakve i slične tvrdnje kao obične laži. Tu je eksplicitan: «Slobodan Milošević, jedan od najdvoičnijih političara kojeg je Balkan ikada proizveo, je i u ovome dvoičan. Milošević pozira kao zaštitnik i spasitelj Jugoslavije ... Sve je to laž. Milošević nije Jugoslaven: on je srbijanski imperijalist. Njegov maksimalni cilj od prije tri godine je bio da dominira čitavom Jugoslavijom; i stoga njegovi naponi da zbaciti demokratski naklonjenu vlast u Sloveniji i upokori Hrvate. Kad u tome nije uspio, odustao je od Slovenije i krenuo u rat kako bi zadržao Hrvatsku u Jugoslaviji. Kad ni u tome nije uspio, pokušao je silom utjerati Bosnu i Makedoniju u «Malu Jugoslaviju» pod kontrolom Srbije. Na kraju je ostao na «Federalnoj Republici Jugoslaviji» koja se odriče teritorijalnih pretenzija, ali u svojem ustavu ima odredbu o prihvaćanju dijelova drugih država. Trenutačno aktivno podupire građanski rat u Bosni s ciljem da dvije trećine teritorija pripadne srpskoj manjini u Bosni, i surađuje u istjerivanju ne-Srba iz miješanih regija u Hrvatskoj u cilju stvaranja etničkih područja.»³²⁹ Naziva ga *samoproglašanim apostolom Jugoslavije*³³⁰ i pri tome ne ostavlja nikakve dileme: «Glavni pokretač rušenja Jugoslavije bio je Slobodan

³²⁹ Iz Zimmermanovog zadnjeg telegrama američkoj vladi, Beograd, 12. svibnja 1992., cit. djelo, str. 286.

³³⁰ Cit. djelo, str. 179.

Milošević, predsjednik Srbije. Milošević je tvrdio da brani Jugoslaviju čak i dok je preo planove da je pretvori u diktaturu sa srpskom dominacijom.»³³¹

Treba imati na umu da Zimmerman ne misli i ne nastupa kao *fanatični antijugosloven*. Naprotiv, uz sav respekt *kvaliteta života* u Titovo doba, ali smatrajući pri tome da *dva otrovna dara* koje je, po njegovom mišljenju, Tito ostavio iza sebe - *diktaturu* i *nacionalizam*, nisu izazvala nasilnu smrt Jugoslavije, Zimmerman sa sjetom i simpatijama govori o ovoj bišoj državi. Čak priželjkujući zamišlja obnovu neke forme zajedničkog života na prostorima ex-Jugoslavije i, pri tome, *Bosni pripisuje moguću misionarsku ulogu* pa, sa zanosnim poetskim jezikom, i kaže: «Netko - možda neki veliki demokratski vođa, vjerovatno iz Bosne - će možda predložiti stvaranje države. Ona se neće zvati Jugoslavija, ali će imati povijesne korijene. Na inauguralnoj ceremoniji, želio bih da netko stavi ružu, samo jednu, na grob Jugoslavije koja je upravo nestala.»³³²

Ahistorizam i esencijalizam

Nakon prezentiranih kritičkih analiza tipičnih *škola fantazija* evo, na ovom mjestu, i nekoliko općih kritičkih uvida u Hantingtonove konceptualno-metodske previde i promašaje njegove, kako je ovdje označavamo, *pseudofilozofije nadolazeće povijesti sukoba civilizacija*.

Akcentirajmo, najprije, jedan anahronizam: preuzima, i misli unutar njih, *kategorije konzervativnog evropskog natu-*

³³¹ Cit. djelo, str. 12.

³³² Iz Zimmermanovog zadnjeg telegrama američkoj vladi, Beograd, 12. svibnja 1992., cit. djelo, str. 291.

ralizma iz 19. stoljeća pa civilizacije misli *biologistički* kao *organizam proširene porodice* što, svakako, ne može naći svoje racionalno utemeljenje.

Iz njega, onda, proizilazi i drugo obilježje njegovog shvatanja civilizacija - *monizam*. U njegovoj predstavi nestale su sve historijske diferencije, civilizacija se ponaša kao *monolitni megaindividuum*. No, takvo brisanje može se proizvesti samo u misaonoj konstrukciji koja nasilno apstrahira ono, navodno, *opće*: s tim nasiljem se u svemu što bivstvuje, doduše, *može naći ono zajedničko ali kao neživo i ispražnjeno od svega stvarnog*.

Napravimo, da bi ovo razumjeli, jednu analogiju. Upitajmo se, na prvi pogled, paradoksalno: što je zajedničko *pojmu knjige* i *pojmu konja*? Reklo bi se - ništa. Ali, korak po korak, apstrahirajmo, odlučimo, izlučimo, izdvojimo i zaboravimo razliku po razliku, i doći ćemo do *općeg*, onoga zajedničkog *konja* i *knjige*: i jedno i drugo jesu, naprosto, *bića*, ono što *bivstvuje*, dakle, sad ispražnjeno od svega živog, konkretnog što i čini identitet tih bića, *konja* i *knjige*.

Sličnu misaono-logičku operaciju čini i Hantington u razumijevanju *civilizacija*. Pošto procesom apstrahiranja *slisti sa lica zemlje* sve ono diferencirano, sadržajno, konkretno, osebujno, sav onaj stvarni historijski pluralitet, onda mu se *civilizacija* pojavljuje kao *monolit*, kao *monistički* entitet, kao nešto *jedinstveno*, kao ličnost - povijesni individuum.³³³ Zato je njegovo mišljenje supstancijalno hendikepirano: ono je *ahistorično*.

³³³ Zapaža ovo obilježje njegovog mišljenja i M. Todorova kad uočava da on, kao i Tojnbi, forsira predstave, naprimjer, o *antipodnom* zapadnom i istočnom hrišćanstvu a, pri tom, poima ih kao neke dvije *jedinstvenosti*. (Cit. djelo, str. 41.)

U tijesnoj vezi s ovom atribucijom stoji jedno drugo određenje njegovog mišljenja kojeg označavamo kao *esencijalizam*. Onim operacijama apstrahiranja historijskog u mislima i tragajući za transhistorijskim bićem u civilizacijama, on, zapravo, te civilizacije *esencijalizira*, a to znači, traži u njima ono supstancijalno što jest vanvremensko, konstantno, statično, promjenama otporno a, s tim, onda, zapada u iracionalizam metafizike, u opasne stereotipije i mitske predstave o onom što, navodno, jest *esencijalno* svake civilizacije.³³⁴

Napokon, kad je riječ o kartografskoj aplikaciji njegove pseudoteorije, zapaža se i sklonost ka *mehanicizmu* u njegovom mišljenju. Ovu predikaciju uočava i formulira M. Todorova: "Otvoreno prihvatajući problematično Tojnbijevo nasleđe, Hantington određuje sedam ili osam velikih civilizacija savremenog sveta: zapadnu, konfučijansku, japansku, islamsku, hinduističku, slovensko-pravoslavnu, latinskoameričku i eventualno afričku. Svakome ko ima malo osećaja za dinamiku i finese istorijskog procesa, Hantingtonov članak izgledaće isuviše mehanički, nameran više da dâ recept nego viziju."³³⁵

Sve naznačene atribucije - *organicizam*, *monizam*, *ahistorizam*, *esencijalizam* i *mehanicizam* - manje ili više pripadaju konzervativnom mišljenju 19. vijeka pa se čini da Hantington *misaono, logički i aksiološki nije još izašao iz ovog stoljeća*.

³³⁴ Hantington, primjećuje M. Todorova, neprestano *esencijalizira kulturne razlike* (cit. djelo, str. 108.) pa iz te, dodali bi, esencijalizacije deducira anahrone i destruktivne političke projekte uopće, i prema Balkanu i Bosni, posebno.

³³⁵ Cit. djelo, str. 228.

Ali, njegova misao konstruirana vizija civilizacija, sa svim onim teorijskim i logičkim hendikepima te inherentnim spoznajnim neproduktivnostima, nije slučajna, nije bez vanjske svrhe, bez *instrumentalne vrijednosti*. Prije svega, mišljenje religija, kultura i civilizacija kao *ahistorijskih monolita* te kartografsko crtanje i omeđivanje njihovih egzistencijalnih prostora koji će, navodno, u budućnosti, pa i s ratovima civilizacija za nove međusobno čiste granice, biti do kraja monocivilizacijski profilirani, jest, kako piše M. Todorova,³³⁶ pokušaj da se *legitimira i prikrije prava priroda geopolitičkih suparništava i granica*.³³⁷ I još konkretnije, njegova podela svijeta kulturno-civilizacijskim granicama «... treba da prikrije *istinsku*: podelu na bogate i siromašne.»³³⁸ Iza velikih teorija i iza pseuodofilozofije nadolazeće povijesti, vidimo, stoji profana zbilja borbe za dominaciju.

No, začudo, koliko god se njegovo mišljenje kretalo u tim artificijelnim domenima visokih, beživotnih apstrakcija ono, kad zatreba, može pozvati u pomoć i nešto od historijskog. Riječ je o tome da se na onaj njegov *organicistički* misaoni diskurs nastavlja, logički konzistentno, i njegova recepcija *socijaldarvinizma*, tog, također, teorijski, znanstveno i, što je najvažnije, vrijednosno prevaziđenog diskursa iz 19. stoljeća.

³³⁶ Njena se kritika ne odnosi na Hantingtonovu knjigu *Sukob civilizacija* jer nije bila ni objavljena u vrijeme kad je pisala *Imaginarni Balkan*, nego na njegov članak iz 1993. godine: *The Clash of Civilizations?*, *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, Summer 1993. Budući da u knjizi ponavlja i razrađuje teze iz ovog članka, to su njene kritike relevantne i u kontekstu kritičkih refleksija o knjizi *Sukob civilizacija*.

³³⁷ M. Todorova, cit. djelo, str. 41.

³³⁸ Cit. djelo, str. 230.

Rasistički motivi i socijaldarvinizam

Već su *strani* analitičari primijetili i registrirali rasističke motive unutar srpskog i hrvatskog nacionalizma. Oni su bili dodatni pseudoargumenti za apologiju i zbiljsku provedbu podjele Bosne i Hercegovine po tobožnjim nacionalno-vjerskim koje se, navodno, poklapaju sa kulturno-civilizacijskim linijama. Nije, onda, slučajno što Karadžić neprestano govori o bosanskim granicama koje ne «odražavaju povijest»³³⁹ i što Milošević govori Zimmermanu da su i bosanske granice «... umjetne, administrativne, nelegalne, i prema tome mogu se mijenjati ...».³⁴⁰ A Tuđman, pledirajući nužnost promjena bosanskih granica, i to logikom podjele zemlje, govori, u prilog toj imperijalnoj zamisli, o tome da one nisu *svete*.³⁴¹ Ova retorika o bosanskim granicama, u svom opravdanju i sa elementima rasističkog diskursa, korespondira sa Hantingtonovom tezom o *neodgovarajućim granicama*, koja, također, uključuje u sebe rasističke predstave, zbog kojih, navodno, i nastaju ratovi između kultura, nacija, religija, odnosno, između civilizacija. Karadžićev nacionalizam «... je u potpunom skladu s njegovom duboko usađenom, gotovo rasističkom mržnjom prema Muslimanima, Hrvatima i svim nesrpskim etničkim skupinama u njegovom okruženju»³⁴² a njegove optužbe Izetbegovića kao islamskog fundamentaliste Zimmerman kvalificira *rasističkim*.³⁴³ Ili, govori on, naprimjer, o Srbima kao *ratničkoj rasi* koja silom uzima što je njeno i koja ne može živjeti s drugima pa se mora izdvojiti i na

³³⁹ W. Zimmerman, cit. djelo, str. 207.

³⁴⁰ Cit. djelo, str. 180.

³⁴¹ Cit. djelo, str. 214.

³⁴² Cit. djelo, str. 206.

³⁴³ Cit. djelo, str. 219.

zasebnoj teritoriji živjeti.³⁴⁴ U rasističkom diskursu, sve Hrvate proglašava fašistima, a Muslimane islamskim fanaticima³⁴⁵ te, također, koristeći *populacijsku pseudoargumentaciju*, izmišlja, sasvim rasistički, muslimansku demografsku prijetnju protiv Srba i *optužuje* Aliju Izetbegovića da svjesno stimulira muslimansku demografsku ekspanziju.³⁴⁶

No, niko nije tako eksplicitno, s takvom narcističkom autoerotikom, propagirao najprimitivniji rasistički nacionalizam - nacifašizam prema Bošnjacima kao prof. dr. Biljana Plavšić. Enciklopedijski je čuvena, i treba biti zapisana u svakom mogućem leksikonu srpskog nacifašizma, njena izjava: »Muslimani su genetski kvaran materijal, prešao u Islam. I sad iz generacije u generaciju se jednostavno taj gen kondenzuje. Postaje sve gori i gori, izražava se jednostavno, diktira način razmišljanja i ponašanja. To je u genima već usađeno«.³⁴⁷ U onaj *imaginarni leksikon*, svakako, će ući i morbidnost koju - kao profesionalni biolog koji sebi umišlja kompetenciju u nacistički inspiriranoj tzv.

³⁴⁴ Tako, tek ilustrirajmo te njegove rasističke motive, uvjerava W. Zimmermana: "Morate razumjeti Srbe, gospodine Zimmermane. Njih su stoljećima izigravali. Oni danas ne mogu živjeti s drugim narodima. Oni moraju imati svoju vlastitu, odvojenu egzistenciju. Oni su ratnička rasa i uzdaju se samo u svoju silu kojom uzimaju ono što im pripada. Ali to ne znači da Srbi znaju mrziti. Srbi su nesposobni za mržnju. ... Ali naš pravi cilj je neovisnost, kako bismo mogli živjeti odvojeno od drugih. ... naša vizija Sarajeva je nalik na Berlin u doba kad je zid još postojao." (Cit. djelo, str. 235 i 236.)

³⁴⁵ Cit. djelo, str. 206.

³⁴⁶ Slijedi ga u ovim rasističkim percepcijama i Nikola Koljević: "Sjetio sam se Koljevićeve kreposti pri optuživanju Izetbegovića za populacijsku taktiku kojom će stvoriti muslimansku većinu." (Cit. djelo, 230.) Karadžić, po mišljenju W. Zimmermana može stati rame uz rame sa Heinrichom Himmlerom. (Cit. djelo, str. 206.)

³⁴⁷ *Svet*, Novi Sad, 6. septembar 1993.

eugenici - s neskrivenim samozadovoljstvom i opijenom samouvjerenošću koja ne ostavlja prostora nikakvoj sumnji u racionalnost vlastita suda, formulira riječima: »Uznemiruje nas činjenica povećanja broja sklopljenih brakova između Srba i Muslimana, jer kroz mešovite brakove dolazi do razmene gena između etničkih grupa, a to dovodi do degeneracije srpske nacionalnosti.«³⁴⁸

No, slične rasističke percepcije, navodne, muslimanske populacione ekspanzije zastupa i Tuđman.³⁴⁹ Ali, i kasnije, u postratnom vremenu, u nacionalističkim krugovima reproduciraće se istovjetan - spram Bošnjaka - rasistički tretman populacione, odnosno, demografske politike: «Veže li bosanske i kosovske muslimane istovjetna islamistička politika? Sudeći po načinu preuzimanja vlasti i naknadnoj tvrdoglavosti u svezi cjelovitog svojatanja međunarodnih protektorata, dalo bi se zaključiti da im je krajnji cilj ako ne isti, a ono bar sličan. Računajući na demografsku politiku kao ubojito oružje s kraja XX. stoljeća, kosovski i bosanski islamisti dugoročno planiraju zauzeti vodeće mjesto na Zapadnom Balkanu ...».³⁵⁰ No, Tuđman je, i inače, po svjedočenju W. Zimmermana, pokazivao snažnu infekciju rasističkim diskursom. Tako on, u svojoj praktičnoj politici, svjedoči W. Zimmerman, *podstiče rasističke stavove* prema Srbima u Hrvatskoj. Mada je pripadao za vrijeme komunističke Jugoslavije njenim disidentima, ali ne, kako s pravom ustvrđuje Zimmerman, onim zapadno-liberalnog diskursa nego nacionalističkog, i on se priključio «... domaćim bubnjarima koji

³⁴⁸ *Oslobođenje*, Sarajevo, maj 1994.

³⁴⁹ Šire o tome nešto kasnije u kontekstu objašnjavanja fenomena *demonizma laži*.

³⁵⁰ Mate Kovačević, *Kosovski boj u bečkim odajama*, Fokus, Zagreb, 24. 10. 2003.

su svirali rasističke, a ne zapadnjačke teme.»³⁵¹ Otuda, da su se «... dva diktatora (F. Tuđman i S. Milošević, nap. E. Z.) poigravala i manipulirala sa svojim nacionalnim mitovima onako kako je to odgovaralo njihovim rasističkim ciljevima ...».³⁵²

Izgleda da ni jedna pseudoteorija, navodno, nužnih podjela na osnovu kulturno-civilizacijskih rascjepa ne može a da, u konstitucionalnom smislu, ne rehabilitira i upotrijebi, bar, ključne elemente rasizma što se vidi i kod Hantingtona.³⁵³ I, uopće, kao što smo rekli, mnoge njegove ideje, pojmovi i vrijednosti pripadaju konzervativnom mišljenju 19. vijeka. Riječ je, prvo, o elementima rasističkog, biologističkog i socijaldarvinističkog diskursa. Cijela njegova pseudoteorija o sukobu civilizacija sadrži u sebi elemente rasističkog socijaldarvinizma, naprimjer, u predstavama o za rat vitalnim ili nevitalnim narodima, a ta vitalnost presudno ovisi, navodno, o veličini mlade grupacije u ukupnoj populaciji. One muslimanske narode, posebno u području Zaliva, u kojima postoji veliki dio mlađe populacije smatra sklonijim islamskom fundamentalizmu i ratovima protiv nemuslimanskog svijeta.³⁵⁴ I kasnije, nakon objavljivanja *Sukoba civilizacija*, populariziraće, u osnovi, *rasističku* tezu po kojoj, uz osjećanje da ih Zapad tlači i ponižava, glavni *socijalni uzrok terorizma* jeste u *visokoj populaciji između 16 i 30 godina u islamskim zemljama*. Ovakva i slična rasistička objašnjenja sastavni su dio njegove šire koncepcije koja zastupa univerzalno stanovište da su populaciono-demografske ekspanzije noseće prijetnje u historiji koja

³⁵¹ Cit. djelo, str. 245.

³⁵² Cit. djelo, str. 264.

³⁵³ O starim i novim ideologijama rasizma u: Franosa de Fontet, *Rasizam*, XX vek, Beograd, 1999.

³⁵⁴ S. Hantington, cit. djelo, str. 131.

dolazi: one su te koje izazivaju i izazivaće buduće ratove.³⁵⁵ Tu je, nadalje, naprimjer, i recepcija šeme, koju je formulirao još Karl Šmit (Karl Schmit), čuveni ideolog njemačkog nacizma, *prijatelj-neprijatelj*: u toj diferenciji glavna je linija rascjepa i sukoba između naroda i država. Sposobnost prepoznavanja te diferencije je nešto egzistencijalno, pa je on opsjednut zamišljanjem i uobličavanjem osovinskih saveza po civilizacijskim razdjelnicama.³⁵⁶

Antiislamizam: prilozi dekonstrukciji

Duboka je povijest evroatlantskih animoziteta prema islamu i muslimanima, a u njenu rekonstrukciju, razumljivo, ovdje se ne može ulaziti, niti za nju, u našem tematskom kontekstu - ima potreba. Za nas je važan uvid: savremeni zapadnjački duhovno-kulturni milje kojeg posreduju i mentalitet antiislamskih predrasuda i fundamentalističko-simplificiranih³⁵⁷ percepcija muslimanskih zemalja nije bio bez refleksija i u interpretacijama porijekla, uzroka, karaktera i ciljeva rata u Bosni i Hercegovini. Zapaža to i Svein Monnesland koji kaže: «Stari zapadnoeuropski strah od islama dobio je novi poticaj kad je izbio rat u Bosni. Protivnicima Bošnjaka bilo je lako odigrati na tu žicu dubokog europskog osjećaja (djelomično nesvjesnog)

³⁵⁵ Vidjećemo, navodnu, muslimansku demografsku ekspanziju u Bosni i Hercegovini tumačiće kao stvarnu prijetnju Srbima na koju će oni odbrambeno reagirati pa će, u tom kontekstu, protumačiti tu ekspanziju kao jedan od uzroka rata u Bosni i Hercegovini. No, kao da hoće reći: nema razloga za paniku, uz Albaniju, nakon rata, na prelomu vekova će "... udeo mladih u Bosni ... opasti." (Cit. djelo, str. 131.)

³⁵⁶ Cit. djelo, str. 141.

³⁵⁷ U ključna određenja svakog fundamentalizma upravo uvrštavamo njegovu sklonost ka pojednostavljenjima složenosti svijeta.

neprijateljstva prema muslimanima.»³⁵⁸ U paradigmatičnom smislu, u idealno-tipskoj sadržini formulira (dnevni list *The Times*, 11. maj 1989.) taj fanatično predrasudni antimuslimanski mentalitet i Conor Cruise O'Brien: »Muslimanske prijete i podbadanja koji su uslijedili nakon objavljivanja *Satanskih stihova* Salmana Rushdieja, razjasnili su mnogima na Zapadu koliko je u stvari islamsko društvo neprijateljski raspoloženo prema zapadnim vrijednostima.« Nakon što donosi spisak stereotipa o muslimanima, O'Brien izjavljuje da »ono (muslimansko društvo) izgleda odbojno zato što *jeste* odbojno sa stanovišta zapadnjačkih post-prosvjetiteljskih vrijednosti (O'Brienov kurziv)». O'Brien dodaje: »Ostaje istina da je arapsko i muslimansko društvo bolesno i da je bilo bolesno već dugo vremena.« Nakon što citira izjavu jednog muslimanskog reformatora da je Kur'an lijek za bolesti Islama, O'Brien završava: »Nažalost ta bolest postaje sve teža što se više ovaj lijek uzima.« Bilo bi nezamislivo naći toliko otrovan, čisto bigotski portret kršćanstva, judaizma ili bilo koje od većih religija na stranama vodećih zapadnih novina. Naivno bi bilo zamišljati da stavovi koje predstavlja O'Brien nisu odigrali neku ulogu u mirenju sa agresijom na Bošnjake od strane britanskog društva, i, generalnije, zapadnog društva.»³⁵⁹

³⁵⁸ Svein Monnesland, *Zapadnjačke percepcije Bosne*, cit. izd., str. 40. Ovaj autor smatra da su u proizvodnji tog straha i, uopće, u produkciji predrasuda prema zamišljenoj *orijentalnoj Bosni*, participirale i recepcije Ive Andrića: "Negativnoj je slici orijentalne Bosne pridonio mnogo i popularni dobitnik Nobelove nagrade, pisac Ivo Andrić. Široka je publika na zapadu poznavala njegove opise orijentalnog divljaštva. Mnogim je zapadnjacima Andrićev roman bio prije rata jedini izvor podataka o Bosni. Kad je njegov roman *Pismo iz 1920.*, preveden posve ili djelomično tijekom rata, tekst je pridonio negativnoj slici." (Cit. djelo, str. 41.)

³⁵⁹ M. A. Sells, *Iznevjereni most ...* cit. izd., str. 263.

Sells ima pravo: sigurno je, bez uvida u ovaj, ovdje na primjeru O'Briena tek ilustrirani, svijet antimuslimanskog mentaliteta nije moguće do kraja razumjeti porijeklo, karakter i aspiracije nekih od stanovišta koja su bila predmet kritičkih analiza, a posebno onih koje formulira S. Huntington. Vidjeli smo, naprimjer, kako esencijalizam, ahistorizam, socijaldarvinizam i rasistički diskurs nose u sebi ono ključno - *predrasudno nerazumijevanje islama i muslimanskih zemalja*. Pokazalo se, dakle, kako *dio percepcija* Bosne i Bošnjaka upravo jest posredovan tim predrasudnim mentalitetom. Kada budemo imali, makar i elementarni, uvid u ovaj svijet, onda ćemo lakše razumjeti i *podrumske taloge antiislamizma* kao onoga što sudjeluje u interpretacijama porijekla, karaktera i ciljeva rata protiv Bosne i Hercegovine. One svoj idealno-tipiski vrhunac dostižu, pokazali smo to već, u *školi malignog krivotvorenja* koja tvrdi da se radilo o ratu protiv instalacije *islamske Bosne*.

Sadržajnije ćemo predstaviti taj *antiislamski mentalitet* sublimirajućim prikazom temeljnih ideja dvije *važne knjige* jer se upravo u njima *na kritički način* govori o zapadnjačkim negativnim stereotipijama prema islamu i muslimanskom svijetu. Dakle, one tipične, konvencionalne, najmasovnije kritički su demistificirane i dekonstruirane i u knjigama na koje ovdje skrećemo pažnju. *Tretiramo ih i kao odgovor dva stranca na one interpretacije koje iz horizonta antimuslimanskog mentaliteta pervertirano tumače prirodu rata u Bosni i Hercegovini*.

Fantazije predrasuda. Sa malo napora i sa analitičkom koncentracijom, možemo iz Espositojeve knjige³⁶⁰ deduci-

³⁶⁰ John L. Esposito, *Islamska prijetnja mit ili stvarnost?*, Selsebil, Živinice, 2001.

rati malu ali zastrašujuću enciklopediju zapadnjački negativnih stereotipija i, uopće, negativnih percepcija islama i muslimanskih zemalja.

Tek u ilustrativnom smislu, akcentiraćemo nekoliko takvih sudova i predstava što mogu ući u tu zamišljenu enciklopediju koja do kraja demonizira islam i muslimanske zemlje: «... islam (je) nespojiv s demokratijom i modernošću ... »; islam je *opasan, iracionalan i kontrakulturalan*; islam vodi rat protiv *modernosti*, «... politički islam (je) inherentno militantan ...»; islam je «demografska prijetnja» zapadnom svijetu; islam je akter *urbanog rata* protiv SAD; islam je paradigma *vjerskog ekstremizma i terorizma*; islam je supstancijalno *radikalistički i fundamentalistički*; islam zagovara *fundamentalistički internacionalizam*; «Postoji globalni fenomen islamskog totalitarizma ...», «islamski teror» - to je «globalni samoubilački odred»; islamski pokreti su *agresivni politički pokreti*; islam je po svojoj prirodi sklon *ratu i fanatizmu*; islam je *agresor*, a Zapad tek daje *defanzivne odgovore* na tu agresivnost; pod islamom se podrazumijeva *agresivna, neprijateljska i antiamerička vjerska tradicija*; islam je *militantna, ekspanzionistička i fanatično antiamerička vjera riješena da ratuje protiv zapada*; islam vodi *sukobu civilizacija*, vodi rat protiv *zapadnjačkog jevrejsko-hrišćanskog naslijeđa*, njegove sekularnosti i njegove svjetske ekspanzije; islam je *ekspanzivna i potencijalno eksplozivna vjera* te otuda i *prijetnja globalnom svjetskom poretku*; nasuprot zapadnom umu muslimanski um je *tradicionalan, nerazvijen, religiozan, emocionalan i iracionalan*; opasnost za Zapad dolazi otuda što je islam *najprodornija i najmoćnija nadnacionalna snaga* u modernom svijetu, što je on *svjetska religija i svjetska ideološka snaga*; islam je *nasljednik komunizma i imperija zla*; islam vodi *globalnu intifadu*; protiv islama treba voditi nove *krstaške ratove*; islam *može*

uništiti Zapad; islam je, umjesto komunizma, te crvene prijetnje, nova zelena prijetnja, novi globalni i monolitni neprijatelj Zapada; «Islam se često poistovjećuje sa svetim ratom i mržnjom, fanatizmom i nasiljem, netolerancijom i ugnjetavanjem žena»; za mnoge na Zapadu «... Arapi su nomadi ili naftni šeici, stanovnici pustinja ili posjetioci harema, emocionalan, ratoboran i iracionalan narod»; na muslimane se na Zapadu «... gledalo kao na jednoobraznu, emocionalnu i, ponekad, nelogičnu rasu koja se pokreće kao jedno tijelo i govori kao jedan glas» (Džems Piskatori).

Složenosti i protivrječnosti. S onu stranu ovakvih unificirajućih a imaginarnih, predrasudnih i militantnih predstava, muslimanske zemlje, svaka unutar sebe, u međusobnim odnosima kao i odnosima prema Zapadu prebivaju u višedimenzionalnim složenostima, njihova je egzistencija posredovana što imanentnim a što importiranim protivrječnostima, često i antagonističkog karaktera. Ta empirija uključuje u sebe i *muslimanske stereotipije prema Zapadu*, kao rodno tlo dodatnih unutarnjih konflikata pa i njima autor posvećuje dužnu interpretativnu pažnju.

Ilustriraćemo, na osnovu ove knjige, svjesni historijskih specifičnosti unutar pojedinih muslimanskih zemalja, tu, ipak, zajedničku polifonijsku složenost zbilje muslimanskog svijeta:

Borba za *liderstvo*, personalno, idejno i državno-konceptualno, unutar muslimanskih zemalja, odnosno sukobi oko *vođstva*, svjetovnog i vjerskog, u islamskom svijetu; Sukobi između *tradicionalnih snaga monarhizma i različitih oblika autokratizma* i društvenih snaga, uključivši i snage islamskog revivalizma, koje hoće *političku participaciju*, demokratski ethos, respekt ljudskih prava;

antagonizmi između aktera socijalnih *reformi* i aktera *revolucija*, fenomen *državnog izvoza revolucija* i odbrana autonomne državne suverenosti; apologija *legalnosti* u politici i praksa *ilegalnih subverzija*, respekt institucionalizirane politike i zbilja podrivačkog nasilja nad institucijama, protivrječnosti između vlasti koja ekskomunicira i *islamske opozicije* koja pretendira na meritornost; razapetost muslimanskih vlada između rigoroznih evropskih sankcija - svuda tamo gdje dolazi do uključivanja pokreta islamskog revivalizma u strukture vlasti i, na drugoj strani, nužnosti njihove legalizacije sa stanovišta unutarnjih pritisa i njihovih legitimnih zahtjeva za participacijom; sukobi između *nacionalno-državnog diskursa* u politici i pretenzija na transnacionalni, odnosno, *transdržavni islamski univerzalizam*; prihvatanje nauke, tehnike, racionalnosti rada, robne proizvodnje koji nose sa sobom obezličavajuću *unifikaciju stilova života* i težnja za očuvanjem *muslimanskog individualnog identiteta* i njegovih vrijednosnih preferencija; *odnos prema Zapadu*: od totalne ignorancije svakog smisla vesternizacije pa do reformskih adaptacija i selektivnih recepcija zapadnih vrijednosti; protivrječni odnosi prema Izraelu i Palestini što producira teške antagonizme među muslimanskim zemljama; nestabilni, promjenljivi odnosi pojedinih zemalja spram Zapada, a posebno Sjedinjenih Američkih Država, od *odanog savezništva* do *smrtnog neprijateljstva*, konfliktno, u permanenciji, oblikuje i preoblikuje unutarnje odnose među muslimanskim zemljama; *sekularni diskurs* u logici državne politike i *islamski aktivizam* u bazi društva, protivrječnosti između snaga koje hoće *suverenitet vlasti* i onih koji hoće *suverenitet Boga*; *teritorijalni sporovi* kao rezultat kolonijalističkog voluntarizma i neohegemonističkih interesa zapadnih država; recepcija *islamskog socijalizma* i odbacivanja *zapadnog marksizma* i *kapitalizma*, između islamskog nacionalizma i komunizma; protivrječnosti između *bogate elite* i *masovnog siromaštva*, između demografskih pritisa-

ka i raspodjele nacionalnog bogatstva, između *ruralnog* i *urbanog* uopće.

Na osnovu, razumljivo, i ne samo ove knjige, ali ovdje primarno s njom, možemo zaključiti kako muslimanski svijet decenijama prebiva u egzistencijalnim dramama, tragičnim obratima, u dinamizmu ispunjenom konfliktima i nestabilnostima, jednom riječju, da prebiva u zagonetnom vrenju i bolnim a antagonističkim silnicama povijesti, silnicama što su i izvana nametnute, ali i imanentnom sukrovnjom producirane. Otuda i nije moguće rezimirati pokretno stanje u muslimanskim zemljama jednom formulom, nekom sublimirajućom ideološkom etiketom, a kamoli ovom ili onom predrasudnom generalizacijom. Afirmacija ovog uvida u zapadnjačkom znanstvenom i političkom javnom mnijenju jest jedna od bitnih vrijednosti Espositovih analiza i refleksija.

Odgovori - dekonstrukcija. Što su njegovi odgovori na one negativne stereotipije, koje su, svakako, nakon napada na SAD 11. septembra 2001. godine, i po obimu, sadržini i intenzitetu, zadobile nove dimenzije? Da li je moguće i na kojim pretpostavkama otvoriti put prevladavanju te opasne, iracionalne, mitske, dogmatske dihotomije koja konfrontira *Islam-Zapad* kao dva *an bloc* kulturno-civilizacijska i politička *monolita*? Evo tek nekoliko komponenti njegovog odgovora na ova pitanja.

Prvo, ove stereotipne predstave «... preuveličavaju i iskrivljuju prirodu islama, političku realnost muslimanskog zapada i njegove višestruke odnose sa Zapadom. Uz to, one povećavaju začuđujući stepen neznanja i kulturnih stereotipa o Arapima i islamu.» (Str. 21.)

Drugo, treba razlikovati u njima mit i stvarnost, praviti razliku «... između jedinstva islama i raznovrsnosti njegovih

višestrukih i složenih manifestacija u današnjem svijetu, između nasilnih akcija manjine i legitimnih aspiracija i politike većine ... (str. 21). One stereotipije nanose nepravdu ... složenim realnostima muslimanskog svijeta ...» te podrivaju «... odnose između Zapada i islama» (str. 21).

Treće, odbaciti, kao što to čini autor, sintagmu *islamski fundamentalizam* kao konvencionalnu sintagmu koja je opterećna hrišćanskim, katoličko-protestantskim fundamentalizmom. Otuda, autor pledira javnu upotrebu sintagmi *islamski revivalizam* ili *islamski aktivizam*: tek s njima mogu se razumjeti sve složenosti, ideološke, organizacione, taktičke i sl., unutar muslimanskog svijeta (str. 24). *Islamski aktivizam* vodi većoj prisutnosti islama u muslimanskoj politici i društvu, u ličnom i javnom životu i svjetskoj politici (str. 28). Raznovrsni su oblici islamskog revivalizma, ali zajedničke su im teme: «... osjećanje da su postojeći politički, ekonomski i društveni sistemi iznevjerili; razočaranost Zapadom, a povremeno i njegovo odbacivanje, traganje za identitetom i većom autentičnošću; uvjerenost da islam pruža samodovoljnu ideologiju društva i države, kao i valjanu alternativu sekularnom nacionalizmu, socijalizmu i kapitalizmu.» (Str. 31.)

Nadalje, autor uporno argumentira i afirmira svoju temeljnu misao da u sferu iracionalne imaginacije i zapadnjačke mitologije, a ne u stvarnost, spadaju predstave o egzistenciji *monolitnog uz to i planetarno prijetećeg islama* (str. 232, 233). U mitologiju spadaju i predstave o panislamističkom konsenzusu. Ako je i bilo panislamističkih koalicija, one su bile povremene, lahko okrunjive, partikularne, nestabilne, a nikada totalane. Jer, i u muslimanskom svijetu, također kao i na Zapadu, vrijedi, reći će autor, primarnost onog *svjetovnog*: «Nacionalni interes i regionalna politika, prije nego ideologija ili religija, ostaju glavne determinante u formuli-

ranju spoljne politike.» (Str. 234.) Nije, pri tome, riječ o sukobu civilizacija, o sukobu «... konkurentskih i sukobljenih vizija i misija ...» (str. 235), nego o konfrontaciji konkurentnih političkih, državnih i nacionalnih interesa (str. 235). Riječ je, dakle, o muslimanskoj borbi za slobodu, nezavisnost, samoodređenje, za suverenost, za identitet, ali ne više u duhu evrocentrične mitologije *liberalnog sekularnog nacionalizma* koji nije i ne može biti apsolutni uslov slobode u cijelom svijetu i totalno načelo odnosa u međunarodnoj zajednici u cjelini (str. 233). Zato Esposito, s pravom, tvrdi: «Današnji izazov sastoji se u tome da se uvaži raznolikost islamskih vođa i pokreta i doznaju razlozi koji stoje iza konfrontacije i sukoba, a potom da se na specifične događaje i situacije ne reaguje brzopleto nego informirano i razumno.» (Str. 222.) Nije izlaz u zapadnjačkoj podršci autokratskim režimima nego u neodricanju prava islamskim aktivistima na političku participaciju i na ljudska prava (str. 222). Izlaz je u eliminiranju zapadnih prijetnji muslimanskim zemljama, jer zbiljski, na tradiciji kolonijalizma postoji «... prijetnja političkog i vjersko-kulturnog imperijalizma i političke okupacije praćene kulturnom invazijom.» (Str. 225.) Također, na unutrašnjem planu, i muslimanske vlade trebaju prestati da «... koriste opasnost od islamskog radikalizma kao izgovor za kontrolu i gušenje islamskih pokreta.» (Str. 226.)

Razumljivo, s obzirom na ograničene dosege ove prezentacije, s njom se ne iscrpljuju Espositovi pogledi na mogućnosti i pretpostavke amortiziranja nove, opasne politike bipolarno-militarističke percepcije modernog svijeta kao zbilje konfrontacija dva *na smrt* neprijateljska homogeniteta.

Velike svjetske slike. Eriksenova³⁶¹ knjiga kritički tematizira moderni fenomen *velikih međusobno neprijateljskih slika* - zapadnjačke predrasude kojima se demoniziraju islam i muslimanske zemlje i, obrnuto, one slike sa *islamskog istoka* koje dehumanizirajuće gledaju na Zapad kao na, navodno, svijet opće dekadencije, grubog materijalizma, neobuzdanog hedonizma, divljeg antimoralizma, egoističkog individualizma, svakojake agresivnosti, državne imperijalnosti, svijet bez smisla za transcendenciju i za izvorišta vrijednosnog orijentiranja i sl.

Pri tome demistificira tezu da je na djelu, inače, u njegovoj interpretaciji do kraja racionalno diskreditiran, *sukob civilizacija* ili antagonistički sukob između izvorne *islamske i hrišćanske dogmatike* jer "... imamo više toga što veže kršćanstvo i islam nego što ih razdvaja ..." (str. 73), te ne "... postoji historijsko pokriće za tvrdnju da je islam obavezno manje tolerantan nego kršćanstvo ..." (str. 65). Naprotiv, te se slike rađaju i reprodukuju na profanom, utilitarno-sekularnom, bolnom socijalno-interesnom tlu, iz hegemonskih ideologija ili geopolitika, na tlu masovne ekonomske deklasiranosti i sl.

Ali u ovoj, kako je naziva, *neprijateljskoj dihotomiji*, a označava je i *šizmogenezom* između *Islama* i *Zapada*, koja sve Drugo smatra ne samo različitim nego i suprotnim te, u dehumanizirajućem smislu, manje vrijednim, vidi svjetskopovijesnu opasnost i neposredni izazov za djelatni angažman na njenom savladavanju i prevladavanju, odnosno angažman koji će biti usmjeren "... prema strategiji koja smanjuje uzajamne neprijateljske slike." (Str. 53.)

³⁶¹ Thomas Hylland Eriksen, *Paranoja globalizacije, Islam i svijet poslije 11. septembra*, Sejtarija, Sarajevo, 2002.

Dijaloška demokratija. Svoju osobnu viziju konceptualnih pretpostavki prevladavanja onih dihotomija formulira nekovencionalnom sintagmom, koju, doduše preuzima od Entoni Gidensa, ali je sadržinski obogaćuje - *dijaloška demokratija*. U svojoj osnovi sadrži ona, kao demokratija koja odgovara *policentričnom*, a ne monokratskom, *svijetu* u kojem živimo, kao svoju temeljnu premisu, ono što autor, a to je lično stanovište koje preferira, definira kao *humanistički razum* ili humanistička filozofija uopšte. Što su njene glavne komponente?

Prije svega, recepcija stanovišta koje, mada ne upotrebljava ovaj termin, recimo to tako, *deesencijalizira kulturne razlike*, dakle, ne promatra ih kao metafizičke datosti, djelo nekog drugog, imanentnog ili transcendentnog, svejedno, apriorija ili neke druge mistične predestinacije. Upravo ovaj *spoznajni uvid* smatramo vrijednim dometom ove knjige, mada, istodobno, uočavamo pretjeranu autorovu brigu vezanu za kulturu relativizma koja, nužno, iz onog deesenzijaliziranja prozilazi.³⁶² Nadalje, tu je *maksima* koju autor osobno pledira, a koja kaže: "Razumijevanje mora uvijek ići ispred osuda." (Str. 125.) Potom, razumijevanje mora ići *u oba pravca*, bez nametanja svjetonazora ili misionarske nadmenosti (str. 55). No, međusobno razumijevanje, kao bitna dimenzija dijaloške demokratije, koja odbacuje jezik sile, jezik šutnje ili jezik ravnodušnosti, i to je ono osebujno u autorovom mišljenju, podrazumijeva da akteri dijaloga, prethodno, ispravno, bez predubjeđenja, *razumiju vlastite kulture* uopće pa i u njihovoj religijskoj sadržini posebno. Riječ je o, nazovimo to tako, pleoajeu za *kulturnom autokatarzom* koja nalaže: valja "... prvo razum-

³⁶² U prilog apologiji *kulture relativizma* a u kontekstu afirmacije *skepticizma* kao jednog od ključnih konstituenata *građanske političke kulture* - u našoj knjizi *Ka kritici fundamentalizma*, Magistrat, Sarajevo, 2002.

jeti svoje kulture i svoje historijske pretpostavke ...” (str. 60), da bi se razumjelo Drugog. *Iznesimo na sto*, recimo to parafrazirajuće, vlastite predrasude, stereotipije o vlastitoj kulturi, osvijestimo vlastite narcizme i zablude, doživimo katarzu o vlastitim mitologijama, priznajmo svoje vlastite historijske greške i aktuelne promašaje, svoje slabosti i svoja svojstva i sl. - pa tek onda bićemo, kako sa, dodajmo ovdje, *sokratijanskim babicama* vlastitih misli, duhovno-mentalno pripremljeni da razumijemo Drugog i prakticiramo dijalošku demokratiju na globalnoj razini u diskursu humanističke aksiologije.

Ona, i to je, možda njena najvažnija dimenzija, pretpostavlja da globalni dijalog počiva na recepciji *politike priznanja Drugog* u njegovim htijenjima na identitet, subjektivitet, individualitet i sl. Razumjeti sebe i pokazivati sposobnost za *slušanje i razumijevanje drugih* - to je *kao nikada do sada*, zaključuje autor, postala pretpostavka opstanka modernog svijeta ukoliko on neće, naravno, da završi, dodali bi, u ekološkom ili panratnom suicidu. Rezimirajuće će reći: “Ako mi odustanemo od vjere u razum, u ljudskost i uzajamno razumijevanje, onda mi nemamo ništa više od naših najviših kulturnih ideala. Onda mi nemamo druge alternative nego šutnju i nasilje.” (Str. 172.) Bez obzira, recimo skeptički, na utopističke valere ovakvih zamisli, ostaju one inspirativne, orijentirajuće, motivirajuće za *emancipatorsko mišljenje* koje hoćemo, bar u intenciji, ako ne i u spoznajnom ili metodskom rezultatu, i osobno slijediti.

Islamizam ili politički islam. Ne iscrpljući sve dimeznije inovacijskih ideja u ovoj knjizi, akcentiraćemo još i to da se u njoj, iz sublimirano ocrtane vrijednosno-misaone perspektive, tematizira i ono što je ovdje prevedeno kao *islamizam ili politički islam*. U stvari, ovi dijelovi knjige dobro bi došli, kad bi to htjeli ili mogli, našim, bližim ili

daljnim hrišćanskim ili sekularnim, posebno pseudo-znanstvenim islamofobima poput, uzmimo srpskih pisaca Darka Tanaskovića ili već populistički, iracionalno etabliranog beogradskog, fanatizmom narkotiziranog - antiislamista Dragoljuba Jevtića: djelovali bi, možda, zamislimo hipotetički, katarzično, emancipatorski, otrežnjujuće.³⁶³ Jer, u Eriksenovim interpretacijama *islamizma* - nema ništa od zapadanjačkih strahova, zaguljenih predrasuda, apriorističkih animoziteta i sl. Knjiga hoće ovaj fenomen, i to u kontekstu, kako ga definiše autor, *islamskog postkolonijalnog mišljenja* promisliti i objasniti racionalno kao izraz muslimanske borbe za priznanje, poštovanje, za pravdu, za oslobođenje ispod poniženja, kao protest na imperijalnu vesternizaciju i nove oblike neohegemonije, kao žudnju koja hoće sintezu tradicionalnih identiteta i modernizacije, ali bez mesijanske, u osnovi, porobljivačke zapadnjačke asistencije, njenog ideološko-svjetonazorskog pritiska i izvanjskog imperativa vulgarne sekularizacije, kao reakciju na socijalno siromaštvo ili autokratizme ili raskoš elita u vlastitim zemljama i sl. Sažeto, kako to kaže autor, "... Islam je u velikom dijelu Afrike i Azije shvaćen kao antiimperijalistička religija." (Str. 143.) Otuda će ustvrditi: "... islamistička strujanja sačinjavaju najvažniju globalnu političku opoziciju u svijetu danas ..." (str. 124). Spoznajne potencije ovih uvida su, nesumljivo, raskošne.

Sugestije. Autor je, nedvosmisleno, kritički mislilac, i to u panemancipatorskom diskursu, a to, u našem tumačenju znači, ne misli on svjetskopovijesni proces emancipacije, u čemu ima našu osobnu saglasnost, po logici ovog ili onog socijalnog, kulturnog, državnog, regionalnog ili civilizacijskog *partikulariteta*. Emancipacija - to je pravo i aspiracija

³⁶³ O ovoj problematici, o ulozi srpskih orijentalista u popularizaciji i pseudoznanstvenoj argumentaciji u prilog politici genocida nad Bošnjacima kao muslimanima - upućujemo na djela Normana Cigara.

za sve. Ne libi se da dime i u najveće autoritete kakav je američki državno-politički establišment, ne strahuje, za razliku od nas, da, pri tome, proživi opasnu anatemu *anti-amerikanizma* pa će, naprimjer, u tom smislu, i pisati kako *valuta svjetskog društva* jest “dolar i bomba i one ’govore engleski’ s američkim akcentom” (str. 175). Kao što se ne libi da kritički promatra politiku i javno mnijenje Norveške, kad je riječ o njihovom odnosu prema islamskom svijetu uopće i mušlimanima - useljenicima posebno. Kao rijetko koja knjiga, i to je ono njeno zanimljivo, bavi se demistifikacijom, recimo to tako, patološki omiljenih, opsesivnih zapadnjačkih predrasudnih slika o *ženskom pitanju* u islamu i muslimanskim zemljama.

Traga za pretpostavkama planetarne suegzistencije različitih kulturno-civilizacijskih individualiteta. Pokazuje u čemu se sastoji, kako to sam definira, *državna impotentnost* kad je riječ o borbi protiv nevidljivih *mreža* protesta i terorizma pa, umjesto državnog i ekonomskog nasilja i nasilne importacije neoliberalizma, umjesto *sluganske*, fatalističke recepcije *svjetske kontraofanzive kapitalizma*, insistira na novoj globalnoj politici zasnovanoj na dijaloškoj filozofiji između povijesno, a ne esencijalistički, individualiziranih svjetova, uključivši i islamski.

U tom kontekstu, u različite teorijske interpretacije i ideologijsko-političke vizije *globalizacije*, o čemu se ovdje, razumljivo, ne može govoriti, a taj govor bi, inače, bio svrshodan i intrigirajući, unosi i novu dimenziju - *globalnu paranoju* kao oznaku za planetarno *stanje duhova* nakon 11. septembra. *Oslobađa nas zebnje o antiislamskoj unisonosti zapadnjačke inteligencije što okrepljuje*, mada nas ne bi to smjelo odvesti u *naivnost* i uljuljkanost, u opčaranost žrtve jer *moć* nije u akademskoj zajednici nego u prepoznatljivim centrima živog doba *planetarne politike sile*.

Demonstrira spoznajnu produktivnost multidisciplinarnog pristupa koju u sebe uključuje socijalnu i kulturnu antropologiju, *antievrocentričnu* filozofiju svjetske povijesti, liberatansku političku filozofiju, znanost o etnicitetu, naciji i humanističkoj aksiologiji i sl.

No, uz sve akcentirane i druge ovdje neizrečene vrline ili spoznajno-etičke vrijednosti ove knjige, a ona ne slijedi pozitivističku viziju znanosti kao *vrijednosno neutralne znanosti* pa, otuda, i apostrofiramo njenu humanističku, konvergentnu moralno-vrijednosnu atribuciju, formulirali bi *dvije sugestije*.

Prvo, mada je o Bosni pisao uzgred, u širim kontekstima, čini se da ono što je rečeno jest isuviše apstraktno i simplificirano, te da više zbunjuje nego što objašnjava pa o tome, možda, i nije, zbog toga, ni trebalo govoriti. Bez uvođenja pojmova *teritorijalni nacionalizam* koji jest konstanta velikosrpske i velikohrvatske ideologije i politike prema Bosni i Bošnjacima i *državne agresije*, odnosno *državnog rata protiv države Bosne i Hercegovine* u tumačenju *slučaja Bosna* lahko se završava u nepotrebnim mistifikacijama i filozofskim, ovdje to znači misaono-spekulativnim konstrukcijama i apstrakcijama.

Drugo, možda bi u budućim istraživanjima autor mogao uzeti u obzir i tezu da zapadnoevropski *strah od islama* proizilazi i iz neprestanog slabljenja istinske identifikacije zapadnoevropskog građanstva sa hrišćanskom religioznošću dok, istovremeno, tvrdi se, figuriraju u praksi muslimana koji žive na tlu Evrope - stabilne, čvrste i odane veze s islamom. Zato se u islamofobskim krugovima govori i o *trećem pohodu Islama na Evropu* - kako to u jednom članku piše Uwe Siemon-Neto, dopisnik agencije UPI za vjerska pitanja.³⁶⁴

³⁶⁴ *Preporod*, br. 1/746, Sarajevo, 1. januar 2003., str. 33.

Supstancijalna i instrumentalna stvarnost

Autori čije smo interpretacije rata u Bosni i Hercegovini prezentirali, ako nisu posrijedi njihove idološke simpatije sa politikom srpskog nacionalizma i averzičnim, predrasudnim i dehumanizirajućim predstavama o Bošnjacima kao muslimanima, ne znaju, tvrdimo to u našem kritičkom uvidu, razlikovati suštinu i pojavnost, motive-energiju, sredstva, aktere i ciljeve rata u Bosni i Hercegovini.

Presudno je prvo razlikovanje. Pozovimo riječ *starog Marxa*. Hegelijanski, on će reći: kada se zaista esencija i egzistencija, suština i pojava, spoljašnje i unutrašnje ne bi razlikovali, onda ni nauka ni teorija ni filozofija, a mi bi dodali, ni emancipatorska intencija u mišljenju-djelovanju, ne bi bili mogući. O nužnosti te diferencije Marks u jednom pismu Engelsu kaže: “... Kada bi ljudi odmah shvatili uzajamne povezanosti, zašto bi bila nauka?” U trećem tomu *Kapitala* Marks tu misao formulira ovako: “Svaka nauka bi bila suvišna kad bi se pojavni oblik i suština stvarno podudarali.” U prvom tomu *Kapitala* se kaže isto: “Pojavne forme se reprodukuju neposredno same po sebi, kao tekuće forme mišljenja, a njihovu skrivenu suštinu mora, međutim, tek nauka otkriti.”

Oslanjajući se na ovo razlikovanje, s aspiracijom dodatnog demistificiranja onih već elaboriranih *politika fantazija* u tumačenju rata protiv Bosne i Hercegovine, u ovom kontekstu, recimo: *u sferu vanjskog, fenomenalnog, pojavnog spadaju motivi, energije i sredstva, a u ono suštinsko spadaju zbiljski ciljevi i stvarni akteri agresije*. Teze o sukobu civilizacija na tlu Bosne i Hercegovine, o sukobu islama i hrišćanstva, o etničkim sukobima i sl., u stvari, prikrivaju takve *profane stvari* kakve su *oružana agresija na državu BiH*, velikosrpska i velikohrvatska *svjetovna*

državnonacionalna pretenzija na teritorij BiH kao države, zločinima genocida zapriječeni opstanak Bošnjaka kao nacionalnog individualiteta i sl.

Program ratnih ciljeva je, dakle, konkretan, prljavo profan i grubo svjetovan. On se ne krije, nije u tajnosti, njegovi formulatori ga ne mimikriraju, naprotiv, te nemaju, otuda, nikakvog racionalnog utemeljenja maligne mistifikacije kakve se nalaze u interpretiranim školama krivotvorenja. Slobodan Milošević ga izravno formulira: «O sudbini Jugoslavije imaju pravo da odlučuju samo narodi te Jugoslavije, jer Jugoslaviju nisu stvorile republike nego narodi... Što se tiče srpskog naroda, on želi da živi u jednoj državi. Zato je svaka podela na više država koja bi odvojila delove srpskog naroda koji žive u okviru više suverenih država, po našem mišljenju, neprihvatljiva, odnosno - da budem precizniji - na to ne može ni da se pomišlja.»³⁶⁵ Ratne ciljeve srpske državne politike - *svi Srbi u jednoj državi* - još preciznije, do kraja konkretno i ogoljelo izražava i Borislav Jović, Miloševićev trabant: “Bosna će morati biti podijeljena između Srbije i Hrvatske ... Naravno, Muslimani će moći izabrati u kom dijelu žele živjeti.”³⁶⁶ Naravno, izražava ovdje i Miloševićovo stanovište o čemu svjedoči Zimmerman: “Još prošlo ljeto on mi je rekao da Hrvatska može uzeti dio Bosne. Ako to može Hrvatska, pitali smo se, zašto ne bi mogla i Srbija?”³⁶⁷ I Milošević i Karadžić imali “... su zajednički cilj: podjelu Bosne u kojoj bi Srbi dobili kontrolu nad dvije trećine teritorija.”³⁶⁸ Rezimirajući svoje uvide u srbijansko-crnogorsku politiku i Christopher Benet, prepoznajući njene ratne ciljeve, u svo-

³⁶⁵ Slobodan Milošević, *Danas*, Beograd, 15. januar 1991. godine.

³⁶⁶ Prema: W. Zimmerman, cit. djelo, str. 143.

³⁶⁷ Cit. djelo, str. 211.

³⁶⁸ Cit. djelo, str. 222.

joj knjizi *Krvavi raspad Jugoslavije*, s pravom, ustvrđuje: "... jugoslovenski ratovi nisu posljedica nesretne serije događaja i nesporazuma nego sračunatog pokušaja da se Jugoslavija pretvori u Veliku Srbiju."³⁶⁹

No, ti se tako eksplicitno formulirani te javno publicirani ratni ciljevi ne mogu ostvariti bez *hrvatskog savezništva* pa se, kao zajednički, dijele i s Tuđmanom. O tom *zajedništvu* i o tom *savezništvu* u antibosanskim i antibošnjačkim ratnim ciljevima - kao svjedok optužbe na suđenju Slobodanu Miloševiću pred Haškim sudom - govori i Ante Marković: «I jedan i drugi (Milošević i Tuđman, nap. E. Z.) su mi potvrdili da su se dogovorili o podjeli BiH. Milošević je priznao odmah, a Tuđmanu je trebalo nešto više vremena ... I Tuđman i Milošević smatrali su da je BiH umjetna tvorevina, a Bošnjaci izmišljena nacija. Prema Tuđmanu, riječ je bila o 'islamiziranim katolicima', a prema Miloševiću 'islamiziranim pravoslavicima' ... Također su smatrali da podjela BiH neće izazvati rat jer su u toj zemlji u većini Srbi i Hrvati, a za Bošnjake su predvidjeli enklavu. Očekivali su potporu Evrope jer ona ne želi muslimansku državu. Tuđman mi je rekao da će se povijest ponoviti i 'Bosna šapatom pasti'.« No, Miloševićeve su ambicije bile i šire: on je, nakon ratne podjele Bosne i Hercegovine želio od Srbije napraviti *glavnu balkansku silu*.³⁷⁰

U razradi i popularizaciji programa ratnih ciljeva radi cijeli ideološki aparat srpskog nacionalizma uključivši i vrhove Srpske pravoslavne crkve.

Na djelu je, prije svega, sve ono *najumnije srpsko*: «Krajem marta 1992. godine u Sarajevu je održan Kongres srpskih

³⁶⁹ Cit. prema: D. Campbell, nav. djelo, str. 90.

³⁷⁰ W. Zimmerman, cit. djelo, str. 232.

intelektualaca na kome se razgovaralo na temu 'Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje'. Prema pisanju štampe, na ovom 'veličanstvenom skupu' učestvovalo je oko 500 'najuglednijih srpskih intelektualaca'. Akademik Pavle Ivić, predsednik Srpskog narodnog sabora, pozdravio je Kongres i 'predao etničke karte koje su izrađene kada je stvoren Srpski sabor'. Akademik Dobrica Ćosić, koji je tokom 80-ih godina govorio o ugroženosti srpskog naroda ne samo na Kosovu nego i u drugim delovima Jugoslavije, a u BiH posebno od Muslimana, nije prisustvovao ovom kongresu. Ali je zato poslao pismo u kojem je objasnio da se 'uvažavanjem istorijskih iskustava i sadašnjeg stanja među nama moramo što pravednije razdeliti i razgraničiti sa Muslimanima i Hrvatima', jer su 'Srbi raspadom Jugoslavije primorani da pronadu državno-političku formu rešenja svog nacionalnog pitanja'. Dobrica Ćosić je rešenje vidio u 'federaciji srpskih zemalja'. Po njegovom mišljenju, u tu federaciju ne bi trebalo da uđu 'svi Srbi', nego sve 'srpske etničke oblasti'. Pošto je jedan broj Srba morao da ostane van granica te srpske federacije, Dobrica Ćosić je još ranije predložio rešenje i za taj problem - 'plansko preselejenje i razmena stanovništva'. Bio je svestan da je to 'najteže, najbolnije, ali je i to bolje od života u mržnji i međusobnom ubijanju'. Na ovom kongresu srpski intelektualci su usvojili Deklaraciju u kojoj je iznet zaključak da je jedino rešenje za Bosnu 'trodelna zajednica u kojoj će Srbi suvereno stati na svoje međe'.³⁷¹ No, Ćosić je i kasnije, tokom ratne agresije na Bosnu i Hercegovinu, stalno tu, kako se ratni ciljevi srbijansko-crnogorskog režima ne bi, eventualno, revidirali ili izgubili, pa će u julu 1994. pisati: »Rasturanjem Jugoslavije nacionalnim secesijama, uz odlučujuću ulogu Nemačke u savezništvu sa Evropskom zajednicom i Amerikom, i potom islamskih sila,

³⁷¹ M. Tomanić, cit. djelo, str. 101.

objavljen je treći svetski rat sa onim istim ciljevima /... kao/ u oba svetska rata. Srpski narod je odgovorio odbrambenim ratom, ratom za svoj opstanak i svoju demokratsku državu ... Srbi će stvoriti novu državu koja svojim karakterom treba da poriče i prevazilazi nacionalne ideološke ciljeve svih strana i učesnika u srpskom građanskom ratu, vođenom pod okupacijom od 41-45. godine. Ovaj sadašnji rat i njegov cilj - jedinstvena država srpskog naroda - trebalo bi da ukine naše ideološke antagonizme i raskole iz građanskog rata i Drugog svetskog rata ... Dakle: nacionalno pomirenje izvršila je sama istorija.«³⁷²

Tu su, nadalje, srpske političke partije i njihovi lideri u fanatičnom oblikovanju i masovnom zaludivanju srpskih masa ratnim ciljevima srpskocrnogorske državne politike. Mirko Jović, predsjednik *Srpske narodne obnove*, naprimjer, uzvikuje: »Ako ikada budemo imali pravo da odlučujemo u svojoj državi, niko neće moći da se izjasni kao Makedonac, musliman ili Crnogorac ... U budućoj Srbiji za koju se zalažemo oni (Makedonci) mogu da se izjasne i kao vanzemaljci, ali to neka zadrže za sebe. Mi znamo da su oni Srbi«.³⁷³ A Vuk Drašković, predsjednik *Srpskog pokreta obnove*, formulirajući teritorijalne ratne ciljeve srpske državne politike, deklarira: »Zalažemo se za Srbiju koja ... obuhvata prvo, sadašnju teritoriju Srbije, naravno sa dve svoje pokrajine koje više neće imati status pokrajina; zatim Baranju, Makedoniju, odnosno Južnu Srbiju i Crnu Goru. Sem toga, Srpska narodna obnova traži pripajanje Srbiji istorijskih i etničkih zemalja našeg naroda u Bosni, Slavoniji, Hercegovini, Lici, na Kordunu, u Baniji i u Knjinskoj krajini ... «³⁷⁴

³⁷² *Nada*, juli 1994.

³⁷³ *Nedjeljna Dalmacija*, 20. maj 1990.

³⁷⁴ Cit. prema: Grmek-Gijadra-Šimac, *Etničko čišćenje: Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Globus, Zagreb, 1993.

Iz vrhova Srpske pravoslavne crkve, dolaze, također, angažmani na formuliranju i masovnom, javnom a ne tajnom, populariziranju ratnih ciljeva srpske državne politike. Mada smo o tome već govorili, evo, na ovom mjestu, u ovom kontekstu, tek ilustracija takvog angažmana. Tako je, naprimjer, Dragan Terzić, glavni i odgovorni urednik *Pravoslavlja*, "tvrdio da bosanski Srbi 'ne žele da žive u džamahiriji sličnoj Libiji i da bi oni pod vlašću mudžahedina imali isti status koji imaju hrišćani u islamskim zemljama, tj. bili bi robovi, što smo iskusili tokom petovekovne islamske okupacije'."³⁷⁵ A pravoslavni teolog Božidar Mijač u *Pravoslavlju* (15. marta 1992.) radeći na teološkom opravdavanju-racionaliziranju srpske državne ratne politike, "... dakle, tri nedelje pred početak rata u Bosni ... je objasnio čitaocima patrijaršijskog lista da određivanje pravog značenja pojmova "rat" i "mir" nije tako jednostavno. 'Stvar je mnogo komplikovanija. Nije sve što miruje dobar mir i nije sve što ratuje zao rat. Može mir, kao takav, da bude zlo, a može rat, kao takav, da bude dobro - zavisno od sadržaja kojim su i jedan i drugi fenomen ispunjeni'. 'Ako je mir, ili težnja za njim, ispunjena nepravdom', onda je on 'kloaka i establišment dušegubstva i bogogubstva, ali i činilac mnogih socijalnih nedaća i osunovraćenosti.' ... Posle ovakvih tumačenja, srpski narod je mogao mnogo spremnije da dočeka sva iskušenja koja su uskoro usledila."³⁷⁶ No, u odnosu na Mijača, mitropolit Amfilohije Radović je sasvim konkretan i precizan, te o *ujedinjenju srpskih teritorija* kao ratnom cilju srbijanske državne politike, kaže: »Kičmena moždina tih Ujedinjenih zemalja već se zna i ona se - i pored svih tegoba - ponovo oblikuje, a to je Srbija i Crna Gora. Zatim, tu spada istočna Hercegovina, jedan dobar deo Bosanske Krajine, Srpska Krajina ...

³⁷⁵ M. Tomanić, cit. djelo, str. 101.

³⁷⁶ Cit. djelo, str. 102.

Konture tih srpskih zemalja već su se nazrele tako jasno u svim ovim zbivanjima i samo je velika nesreća što na vapaj i krik Srpske Krajine nije uslišeno u pravom trenutku ...«. ³⁷⁷ A vladika Mikanor, ponavljajući jednu on najčešćih tema srpske mitologije, u ratničkom zanosu, klikće: »Tamo gde se prospe srpska krv i gde padnu srpske kosti to mora biti srpska zemlja. Onaj ko drugačije misli, na strani je neprijatelja«. ³⁷⁸

Ni sredstva za ostvarenje ratnih ciljeva nisu skrivena, javno se, u retorici aktera njihova zločinačkog ozbiljenja, o njima govori, ništa nije, dakle, konspirativno pa i u ovoj dimenziji, one škole fantazija krivotvorenja nemaju nikakva faktografskog utemeljenja. I ovdje predvodi elita srpske umnosti.

I prije agresije na Bosnu i Hercegovinu (*Književne novine*, 1988.) objašnjavao je akademik Milorad Ekmečić *načine i sredstva* s kojima se može realizirati projekt Velike Srbije. Pisao je: »... nasilje je babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasiljem u ratu. Svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki ili epskih pesama, i to je, dakle, elitni nacionalizam. Svojim studentima pričam anegdotu s početka prošlog veka iz Praga. U Gradskoj kafani, okupili se ljudi i sede, kao mi ovde, za stolom. Onda je neko ušao i upitao šta bi se dogodilo ako bi im se na glave srušio plafon kafane. Odgovor je glasio da bi to bio kraj češkog nacionalnog pokreta«. ³⁷⁹ Tomanić ispravno tumači Ekmečićevu poruku: «Iza ove priče akademika Ekmečića, redosled poteza je apsolutno jasan. Prvo se intelektualna elita, dakle, ljudi čije je osnovno oruđe i oružje reč, potruđi

³⁷⁷ *Duga*, Beograd, 20. april 1992.

³⁷⁸ *Borba*, Beograd, 3. april 1991.

³⁷⁹ Cit. prema: M. Tomanić, cit. djelo, str. 9.

da narodu »provre krvca« koristeći pri tome mitove, bajke, epske pesme, ili drugačije rečeno laži i poluistine koje svojom umetničkom vrednošću zadovoljavaju ljudsku potrebu za moralnim i lepim. Nakon tog »zagrevanja« počinje ono pravo, ono zbog čega su i uspaljivana srca i umovi naroda. Na scenu stupaju ljudi čije oružje više nije reč. Tada dolazi nasilje, »uglavnom nasilje u ratu«. Na kraju, zahvaljujući ovoj «babici», uz dosta muka, krvi i bola, trebalo bi da se izrodi i ta toliko željena nacionalna država. Bez ovih epsko-mitskih »psihofizičkih priprema« kroz koje je srpski narod prošao tokom 80-tih godina, a za čije sprovođenje su bili zaduženi »elitni nacionalisti«, devedesete verovatno ne bi bile onakve kakve su bile - ispunjene zverstvima i rušenjima, stradanjima i patnjama i srpskog i drugih naroda sa prostora bivše SFRJ.«³⁸⁰

No, ne radi se o bilo kakvom ratu: *etničko čišćenje* nije njegov uzgredni efekat, neko njegov *cilj* i njegova supstancijska *metoda*. Ciljevi i sredstva ovdje su u totalnoj istovjetnosti. Kada je riječ o *definiranju sredstava* u ostvarivanju ratnih ciljeva - to se reprezentativno vidi kod Dobrice Ćosića koji je tu - uvijek na *tronu proradne avangarde*. Eksplicitan je i jasan: vidjeli smo, *preseljavanje dijelova naroda*, milom ili silom, to je, u njegovoj malignoj fantaziji, nužno sredstvo ozbiljenja ratnih ciljeva srbijanske i crnogorske državne politike. No, uz eksplicitnost, zna on biti i *prozirno licemjeran* - služi se retoričkom igrom, stvara s njom privid da neće biti etničko čišćenje kojeg, zapravo, stvarno zagovara: »Ne težiti etničkoj Srbiji, ali osloboditi one koji se sa Srbima ne osećaju slobodnim i koji Srbima ograničavaju i zagađuju slobode na njihovoj zemlji.«³⁸¹ U identičnom *licemjerju*, prividno kolebajući se između *metoda*

³⁸⁰ Cit. djelo, str. 9

³⁸¹ *Promene*, Dnevnik, Novi Sad, 1992., str. 186.

nasilnog istjerivanja i dogovorenog, odnosno, *dobrovoljnog preseljavanja nesrpskog stanovništva*, govori i Mirko Kulić, poslanik Miloševićeve Socijalističke partije Srbije: »U ovoj situaciji kada Hrvati sprovode genocid nad Srbima objektivno se nameće pitanje da li mi treba tako da radimo prema Hrvatima ... Nisam za iste mere, jer bi to podrazumevalo da mi koljemo, ubijamo Hrvate u Srbiji, ali bi se moglo po principu dobrovoljnosti izvršiti razmena, preseljenje stanovništva«. ³⁸² No, Momčilo Serić, ultranacionalistički historičar, nema potrebe ni za licemjernim, pa eksplicitno poziva na proterivanje nesrpskog stanovništva: »Nema nama ničeg dok ne oteramo svuda kuda im je mesto, zatvorimo granice kao nekada Enver Hodžina Albanija, napravimo unitarnu, pravu Srbiju, pa neka cići kako ko hoće.« ³⁸³

U promoviranju i u ozbiljenju *genocidne politike entičkog čišćenja*, razumljivo, fanatično sudjeluju i lideri Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini, te njihovi sateliti i trabanti. Evo ovdje tek dvije ilustracije takvog sudjelovanja. Prva dolazi iz šizofreno licemjerne riječi Biljane Plavšić koja ratnim nasiljem sprovedeno protjerivanje nesrpskog, ovdje, prije svega, i to dominantno, bošnjačkog stanovništva ne smatra zločinom nego ga proglašava prirodnom pojavom: »Ja bih najviše volela da istočnu Bosnu očistimo, nemojte da me neko uvati za reč, pa da misli da govorim o etničkom čišćenju. Oni su nam jednu sasvim prirodnu pojavu podmetnuli pod taj naziv i okvalifikovali to kao ratni zločin. Sve i da zadržimo 70% teritorija tu nema mira. Za sve nas nema mira. Ja njima, ovako da kažem, ne mislim ništa dobro. Ali, da ja budem mirna, moram im dati nešto, da imaju gde sami da organizuju život, da ne bi mene

³⁸² *Borba*, Beograd, 3. aprila 1992.

³⁸³ *Duga*, Beograd, 12-26. septembar 1992.

celo vreme uznemiravali. Tako ja shvatam onih 30%.«³⁸⁴ A Božidar Vučurević iz Trebinja, u svojoj prostoti, nema, kao Biljana Plavšić, sposobnosti da raspravlja o tome je li *etničko čišćenje* zločin ili prirodna pojava, te je u njegovom zagovaranju, i ozbiljenju, sirovo, barbarski grubo - razgovijetan: »Hteo bih da obznanim srpskom narodu da ćemo ispraviti sve nepravde u odnosu na granice koje je zacrtao Josip Broz, iz dosade, svojim prljavim prstom. Jeftino je Hrvatima i Muslimanima dao srpske zemlje. Muslimani predstavljaju zanemarljivu manjinu koja mora da se povinuje većinskom srpskom narodu. Nećemo se zaustaviti, teraćemo ih sve do Zagreba ako treba. Osveta nam je u krvi i u zakletvi.«³⁸⁵

Drugi su još eksplicitniji, riječ je o ratu za teritorije, a on *dopušta sva sredstva u borbi na život i smrt* pa tako, naprimjer, Mirko Jović, predsjednik *Srpske narodne obnove*, poručuje: »Srbi moraju da shvate da ovaj rat (rat u Bosni) ne može da završi sporazumom. To je rat za teritorije, a tamo gde se u ovom času odvijaju borbe ili više neće biti Muslimana ili više neće biti Srba.«³⁸⁶ A general Andrija Biočević, komandant korpusa Vojske Jugoslavije, nimalo ne krije ni ratne ciljeve - osvajanje teritorija, ni metode i sredstva njihova ostvarivanje - masovno ubijanje: »Sve srpske zemlje i srpski narod mora da bude u jednoj državi. A vi ako to ne budete omogućili diplomatski, mi ćemo ratom omogućiti to. I biće krvi do kolena ...«.³⁸⁷ I još jednom ne skriva vlastitu mahnitost: »Ono što mi osvojimo to je naše. Osvajamo samo ono što je naše. Ko hoće s nama, u redu, ko neće, metak u leđa!«³⁸⁸

³⁸⁴ *Svet*, Novi Sad, 6. septembar 1993.

³⁸⁵ *Danas*, Beograd, 29. oktobar 1991.

³⁸⁶ *Politika*, Beograd, 27. maj 1992.

³⁸⁷ *Vreme*, Beograd, 30. mart 1992.

³⁸⁸ *NIN*, Beograd, 21. avgust 1992.

A onda dolazi na vidjelo *čudovišni narcizam*: imaju, kao *izabrani narod*, Srbi *nadnaravnu moć* da ostvare svoje *ratne ciljeve*. I iz vrhova Srpske pravoslavne crkve producira se i popularizira ova *srpska narcistička autopredstava*. Tako, naprimjer, vladika Amfilohije govori: “Srpski narod je jedan od naroda koji ima svoje naznačenje i kroz njega svoje izabranje. Jedan od znakova tog izabranja jeste činjenica da je srpski narod postavljen na ‘žeravičkoj raskrsnici svetova’ ... Jer jedino na tom mestu srpski narod je u određenom istorijskom trenutku mogao postati zreo narod. Svetosavlje srpskog naroda označava opredeljenje na izabranje, a opredeliti se da budeš izabran narod znači da se bez prekida penješ na golgotu.”³⁸⁹ No, on je tek epigon episkopa žičkog Nikolaja Velimirovića koji je još 1939. godine na daleko *dublji* i *eksplicitniji* način artikulirao predstavu o srpskom narodu kao izabranom narodu kome je, navodno, dodijeljeno ekskluzivno mesijansko poslanje. U tom smislu o, kako kaže, *malom srpskom narodu* piše: “Mi smo *deca Božija i ljudi arijevske rase* kojoj je sudbina dodelila počasnu ulogu da bude *glavni nosilac Hrišćanstva u svetu*. Mi smo članovi velike porodice slovenske, koja je kroz mnoge vekove budno čuvala stražu na kapijama Evrope, da plemena slabije rase i niže vere ne bi uznemiravala krštenu Evropu u njenom mirnom razvijanju i napredovanju. Mi smo narod kršćani, *narod hristonosni*. I tako, mi smo *po krvi arijevc*i, *po prezimenu Sloveni*, *po imenu Srbi*, *a po srcu i duhu Hrišćani*.”³⁹⁰

U kontekstu takvih halucinantnih autopredstava, koje u sebe uključuju i uobraženje da su Sudbina ili Bog uvijek u

³⁸⁹ Student, Beograd, 1990.

³⁹⁰ Cit. prema: Stjepan Grdelj, *Klerikalizam, etnofiletizam, anti-kum-enizam i (ne) tolerancija*, www.komunikacija.org.yu/komun... Svi kurzivi su Grdeljevi.

pozitivnoj asistenciji Srbima, uobličava se i figurira ona fantazmagorija o srpskoj ovozemaljskoj, svjetovnoj, uz to i zastrašujućoj, superiornosti u posjedovanju i upotrebi moći. Ilustriraćemo je na tri primjera.

Piše M. Tomanić kako je »... poznati srpski slikar i patriota Milić od Mačve svim neprijateljima srpskog roda zapretio 'Teslinom bežičnom energijom pozajmljenom iz središta magnetskog polja Zemlje'. 'Uskoro će Srbi biti gospodari sveta. Već sada Srbi raspolažu tajnim oružjem iz tzv. Teslinog paketa, predatog 1943. godine ambasadoru Fotiću. Ako samo jedna bomba padne na Beograd - Vatikan, Beč, Bon i Zagreb bit će potreseni iznutra silom formule $V_3=0$. Kad se to desi Atlantidani će se pojaviti i proglasiti Srbe imperijalnim narodom, koji će od tog časa u ime njih zavesti red na Zemlji i zagospodariti svetom.' Osim stradanja koje su im Srbi mogli prirediti, Milić od Mačve je prorokovao i kako će Bog kazniti srpske neprijatelje: 'Čitavu zapadnu hemisferu zahvatiće neslućena lančana tektonska pomeranja u trajanju od 15 minuta. Tako da će živih ljudi ostati samo toliko da se može skloniti pod krošnju jedne šljive. Ta krošnja je metafora za Srbiju.' Naravno, Srbi će 'jedini biti u stanju da posle ove tektonske katastrofe kao jedini preživeli narod živi na planeti. To je zbog toga što će ovih narednih osam godina dok ne dođe do katastrofe Srbi pod sankcijama naučiti da žive u prirodi i to će ih spasiti. Oni će jedini tada biti u stanju da posle apokalipse obnove novu evropsku civilizaciju.' Po rečima srpskog slikara i patriote ova tektonska katastrofa trebala bi da se dogodi u junu 2001. Nažalost, Milić od Mačve nije doživeo da vidi da li će se njegovo proročanstvo obistinuti, ili će i Gospod prema srpskim neprijateljima biti velikodušan kao što su Srbi bili. U znak poštovanja za ove i mnoge druge mudre reči koje je izrekao tokom svog ovozemaljskog života, opelo na sahrani Milića od Mačve

održao je lično Njegovo visoko preosveštenstvo mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije.«³⁹¹

Ove čudovišne fantazmagorije i narcističke halucinacije slijede i lideri bosanskih Srba. Tako, naprimjer, Radovan Karadžić kaže: »Nema te sile koja može da nas spreči da stvorimo srpsku državu ... osim Boga, a Bog neće jer Bog je na našoj strani.«³⁹² A Vojo Kuprešanin, predsjednik paraustavne tzv. Srpske autonomne oblasti Bosanska Krajina, u mahnitom zanosu, *antihrišćanski ne srbizirajući Boga* kao Karadžić, poziva se na umišljenu svjetovnu, ovdje - vojnu, moć pa deklamira: »Srpski narod (će) u svojoj odbrani, od Beča napraviti - Hirošimu«.³⁹³

Formulira ratne ciljeve do kraja ogoljelo i Tuđman: "Bosna nikad nije postojala stvarno kao država. Ona treba da bude podijeljena između Srbije i Hrvatske."³⁹⁴ Tuđman je Zimmermanu govorio kako Bosna "... u stvari ne postoji - nju su stvorile kolonijalne sile, a održali komunisti."³⁹⁵ Jedan od razgovora (14. siječanj 1992.) u kojem ga je Tuđman "... preko sat vremena uvjeravao da Bosnu treba podijeliti između Hrvatske i Srbije ...", Zimmerman opisuje kao *nadrealni razgovor* i kao *nevjerovatan sastanak*.³⁹⁶

³⁹¹ M. Tomanić, cit. djelo, str. 8.

³⁹² Radio Beograd 2, 1. mart 1993.

³⁹³ *Večernje novosti*, Beograd, 27. oktobra 1991.

³⁹⁴ Prema svjedočenju W. Zimmermana, nav. prema: *Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u politici i praksi dr. Franje Tuđmana*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1998., str. 111.

³⁹⁵ W. Zimmerman, cit. djelo, str. 214.

³⁹⁶ Cit. djelo, str. 215.

Rezultat je to *osovinskog saveza* Beograd-Zagreb i to bez obzira što je u to vrijeme Srbija vodila rat protiv Hrvatske.³⁹⁷

Ali, uz to *suštinsko*, ide i ono *epifomenalno*, što se, na koncu, odnosi na *zbilju sredstava* za ostvarivanje *ciljeva*. Prije svega, valja mobilizirati nacionalne mase na osvajačke ratove, produbiti i oblikovati novu etiku samožrtvovanja za *svetu stvar nacije-države* s kojom će ljudi masovno ubijati i dopustiti da budu ubijani, valja ideologijsko-demagogijskim medijumima pred svijetom mimikrirati hegemonijsko-imperijalne ciljeve - podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske i eliminaciju, svim sredstvima, pa i zločinom genocida, etničkim progonima i *tuđmanovskim humanim preseljavanjem naroda*, bilo kakve respektibilne demografske, ekonomske, državno-političke subjekatske moći i uloge Bošnjaka u budućnosti - a posebno sakriti neposrednu, presudno aktersku poziciju vlastitih država u ratu protiv Bosne i Hercegovine i sl.³⁹⁸

³⁹⁷ "Tuđman je priznao da je ove tlapnje razglabao s Miloševićem, s čelništvom Jugoslovenske armije, i s bosanskim Srbima, i "... svi se slažu da je jedino rješenje podjela Bosne između Srbije i Hrvatske". Tuđman je velikodušno pridodao da ne ustrajava na podjeli pola-pola. "Neka Milošević uzme veći dio; ionako ga kontrolira. Mi ćemo se zadovoljiti s manje od 50 posto. Spremni smo Muslimanima ostaviti mali dio oko Sarajeva. To im se neće svidjeti, ali stabilni Balkan je moguć jedino ako se promijene bosanske granice, pa što god Muslimani o tome mislili. Pa nisu te granice svete. Bosna nije stara država, kao Hrvatska, koja se nekada protezala sve do Zemuna (zapadnog predgrađa Beograda)." (W. Zimmerman, cit. djelo, str. 214.)

³⁹⁸ Za razliku od Tuđmana, koji nije, manje ili više skrivao svoje ratne ciljeve, bar u komunikaciji sa diplomatama, Milošević je istrajno primjenjivao taktiku koju Zimmerman opisuje kao taktiku *čistih ruku*, dakle taktiku prikrivanja umiješanosti u ratove protiv Hrvatske i Bosne. (W. Zimmerman, cit. djelo, str. 211.)

I sada dolazi ono *vanjsko* kao *instrumentalno*: valja u optičaj pustiti indoktrinirajuća i narkotizirajuća sredstva mobilizacije, zaluđivanja i mimikriranja. I pušta se ono što je inače svuda kao najlakše isprobano: sve ono što pripada manipulativnim, izopačenim upotrebama nacionalnih samopercepcija i vjerskih osjećajnosti. Sve što je moglo, kao *efektivno sredstvo*, srušiti stvarnost i šizofreno odvojiti ljude već oblikovane u mase od te jednom normalne stvarnosti, sve što je, kao *sredstvo*, moglo izazvati proratnu narkozu korišteno je: stvarane su mitske predstave o novim mesijanskim vođama nacije, isukan je mač nacionalne mržnje, prijeteće mahalo se užarenom bakljom pannacionalizma; omamljivalo se transparentima odmazde i osvete za žrtve u prošlim ratovima; artificijelno, sredstvima demagogije, živjelo se u vrevi razdraženih nacionalnih mitova s kojima se kopalo po utrobi etnopodsvjesnog, nagonskog, potisnutog; medijski su se producirale otrovne negativne stereotipije - predrasude,³⁹⁹ gnjev i mržnja, narcistička oholost i mobilizacijski ksenofobizam; formirao se postepeno omamljeni stroj militarizirane nacije te se oblikovao mit o stvaranju velikih mononacionalnih država koji postaje opčaravajući; iz znanih i nezvanih grobova ustali su vojvode i banovi, *crnokošuljaši* i bradate, prljave spodobe nacionalnih patologija, a na sceni su razjarene mase i mahnite vođe i sl.⁴⁰⁰ Stvorila se, ovdje djelomice deskribirana, nova *stvarnost* kao sredstvo ostvarivanja jednog, što otvoreno iskazanog a što mimikriranog, cilja: uništenje

³⁹⁹ O tome šire u: Wladimir Fischer, *Izgradnja i razgradnja jugoslovenskih identiteta putem stereotipa*, u: Carole Hodge, Mladen Grbin, *Europa i nacionalizam*, nav. izd.

⁴⁰⁰ Aleksa Dilas primjećuje da je "... unatoč svim sredstvima manipulacije koji su mu stajali na raspolaganju, Miloševiću ipak trebalo četiri godine da pokrene srpsko stanovništvo, te da su čak i onda na tisuće Srba pobjegli iz zemlje kako se ne bi morali boriti u Hrvatskoj." (Cit. prema: W. Zimmerman, nav. djelo, str. 243.)

Bošnjaka i državnog opstanka Bosne i Hercegovine te pripajanja njenih dijelova susjednim državama.⁴⁰¹

U toj *novoj stvarnosti* od posebnog je značenja upotreba *laži* ili, preciznije rečeno, onoga što je Ernst Bloh (Ernst Bloch), deskribirajući nacističku ideologiju, nazvao *demonizmom laži* o čemu smo u kontekstu demistificiranja ideologije srpskoga nacionalizma već pisali u našoj *Građanskoj Bosni*.⁴⁰²

Bloh je razlikovao *četiri* vrste nacističke demonske laži. *Lakrdijaška laž* služi nacistima za umirivanje sopstvene javnosti, za suspendiranje nemira i nezadovoljstava unutar naciziranog društva, a vidljiva je u nacističkoj sklonosti da svaku nepriliku komentira šalom, sarkazmom i sl.⁴⁰³ Od ove treba razlikovati, kako piše Bloh, nacističku *laž krivotvorenja*, a ona se sastoji u tome što njemački nacisti "... ni jednu stvar ne nazivaju pravim imenom, jer bi inače svako ubrzo mogao vidjeti na čemu je. On mijenja etikete, tamo gdje stoji sol, on piše šećer, gdje otrov, on piše med, i obrnuto. Sve varalice su od toga nešto naučile, posljedice su ugodne i vidljive".⁴⁰⁴ Najopasnija je treća vrsta nacističke laži - *klevetnička laž*. "Ona je najmonotonija, ali istovremeno i najopasnija - kao sredstvo unutrašnjeg zavaravanja ... ovdje, uspjeh leži u tome da se ono što je čovjek sam

⁴⁰¹ U stvaranju te artificijelne stvarnosti, za proizvodnju nacionalne mržnje, ksenofobije, rasističke patologije i sl., i prema svjedočenju W. Zimmermana, presudnu ulogu odigrali su mediji, posebno televizija, pod direktnom upravom zagrebačkog i beogradskog režima. (Cit. djelo, str. 146-148.)

⁴⁰² *Ritam*, Tuzla, 1996.

⁴⁰³ Ernst Bloh, *Politička mjerenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1978., str. 104.

⁴⁰⁴ Cit. djelo, str. 86.

učinio ili planirao, prebacuje na neprijatelja.”⁴⁰⁵ Ovim se kod nacista pridružuje i četvrta - *zavodnička laž*. To je “laž opsjene” vlastitoga naroda: “... nacisti je ovdje prije svega stalo do dobrog utiska, on se u prvom redu predstavlja kao navodni spasilac i kao jedini istinski pravednik.”⁴⁰⁶

Do kraja upečatljivo i vjerodostojno, Zimmerman je uočio i opisao upotrebu ovih *demonjskih laži* u srpskom nacionalizmu, a posebno u retorici Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića. Suočen sa Miloševićevim lažima, svoj posljednji susret s njim 19. travnja 1992. godine i opisuje kao sastanak koji je “... po svojoj nerealnosti nadmašio sve ostale sastanke.”⁴⁰⁷ Zimmerman, kako sam kaže, sluša *očigledne laži* Miloševića, jer “... sve što je rekao bila je potpuna laž.”⁴⁰⁸ Tvrdi, naprimjer, da nijedan “... naoružani srbijanski pripadnik neregularnih snaga nije prešao u Bosnu ...”, “... da je Arkan bio u Bosni samo u svojstvu tjelesnog čuvara jednog od bosansko-srpskih političara ...”,⁴⁰⁹ kako nema *nikakvog uticaja* na Karadžića, da Srbija nema nikakvih *teritorijalnih pretenzija* prema Bosni. Tvrdio je, također, kako oni “... koji granatiraju Sarajevo - ako ga uopće granatiraju - su kriminalci ...” i kako “... Srbija vodi politiku mira ...”, te želio uvjeriti američkog ambasadora: “Smiješno je i pomisliti da Srbija podupire stvaranje etnički čistih dijelova u Bosni. To u miješanoj sredini kao što je Bosna nije moguće, i u svakom se slučaju protivni svim mojim načelima.”⁴¹⁰ Poricao je agresivne vojne

⁴⁰⁵ Cit. djelo, str. 106.

⁴⁰⁶ Cit. djelo, str. 109.

⁴⁰⁷ W. Zimmerman, cit. djelo, str. 230.

⁴⁰⁸ Cit. djelo, str. 231.

⁴⁰⁹ Cit. djelo, str. 230 i 231.

⁴¹⁰ Cit. djelo, str. 231.

intervencije JNA u Bosni, lažno prikazivao njen multietnički karakter, poricao postojanje bilo kakvog srpskog nasilja,⁴¹¹ tvrdio kako u Bosni Srbima pripada 64% zemlje jer su oni njeni vlasnici, optuživao Izetbegovića "... da vodi tajnu populacijsku politiku kako bi stvorio muslimansku većinu" i sl.⁴¹² A Karadžić⁴¹³ je, tipičnim manirom demonističkih laži nacista, uvjeravao Zimmermana kako Bosna "nije nikada znala za mir" te, kako kaže Zimmerman, *razmahujući se kao omamljeni boksač oko sebe hrpom obmana i laži* tvrdio kako je Srbima od strane Hrvata i Muslimana *nametnut rat*, kako Srbi ne crtaju mape s kojim bi *podijelili Bosnu*, već samo kako bi se *zaštitili*, da srpske snage nemaju *namjeru zadržati nesrpske gradove*, kako u Bosni nema Srba iz Srbije sem nekoliko kriminalaca, kako su samo Srbi zainteresirani za pregovore,⁴¹⁴ da je Sarajevo srpski grad jer je *izgrađeno srpskim novcem* pa Srbi imaju pravo da ga podijele i sl.

No, i ono *srpsko najumnije*, dakle, epigonska srpska inteligencija, uključivši i ljude iz vrhova Srpske pravoslavne crkve, također, kreće se u *demonizmu laži* što smo već vidjeli u kontekstu predstavljanja njihovih pervertiranih tumačenja porijekla i karaktera rata u Bosni i Hercegovini: i tu se *demoniski sve izvrće*: nije - tek ilustrirajmo u ovom kontekstu ova izvrtanja - riječ o državnoj agresiji nego o

⁴¹¹ Cit. djelo, str. 231.

⁴¹² Cit. djelo, str. 211 i 219.

⁴¹³ Nakon jednog razgovora sa Radovanom Karadžićem i Nikolom Koljevićem, naziva ih "sablasnim parom" i kaže: "... Shakespeare i Freud bi razumjeli moć iracionalnog koja je natjerala ovu dvojicu i ostale luđake da unište ljudsko tkivo Jugoslavije. Oni bi razumjeli čistilište - to mjesto patnje i pročišćenja za nevine - na koje su Karadžić i njegov saveznik Milošević osudili nesrpske stanovnike Bosne." (Cit. djelo, str. 234.)

⁴¹⁴ Cit. djelo, str. 231.

građanskom, etničkom i vjerskom ratu; nije ni riječ o osvajačkom nego o srpskom odbrambenom ratu, Srbi ne osvajaju nego *ulaze u svoje teritorije*; vodi se, uz asistenciju i pod okriljem Ujedinjenih nacija, genocidni rat protiv srpskog naroda, a ne protiv Bošnjaka; to je srpski junački rat vođen na načelima časti, dostojanstva i viteštva, a ne rat, kao osmišljeni zločinački rat protiv civilnog stanovništva, totalne dekadencije svakog srpskovojničkog ethosa; R. Karadžić i R. Mladić nisu odgovorni za zločine nad nesrpskim stanovništvom već su «... mitske veličine preko kojih jedan ugrožen narod traži da bude shvaćen u svojoj herojsko-tragičnoj situaciji. Kroz njihove likove danas progovara sve najčistije i najveličanstvenije što je mogao da pokaže jedan narod u pravednoj borbi za svoj goli opstanak, koja mu je nametnuta na najprljaviji način i prema najmonstruoznijim planovima.»⁴¹⁵

Bez one Miloševićeve strategije *čistih ruku* i Tuđman se obilato koristio *demonjskim lažima*. Tvrдио je, naprimjer, da Izetbegović hoće u Bosni stvoriti “... islamsku fundamentalističku državu, i to tako što će Bosnu preplaviti s petsto hiljada Turaka...”,⁴¹⁶ da “... vodi politiku tajnog nagrađivanja velikih obitelji, pa će za nekoliko godina Muslimani postati većina...”,⁴¹⁷ da sa Turskom “... kuje urotu o stvaranju Velike Bosne”,⁴¹⁸ da Bosna nije “stara država” i da je kolonijalističko-komunistička tvorevina⁴¹⁹ i sl.

Mnogi strani analitičari, pa i akademski obrazovani intelektualci, nisu mogli ili nisu htjeli zapaziti ovaj *demonizam laži*

⁴¹⁵ Mirko Zurovac, cit. izv.

⁴¹⁶ W. Zimmerman, cit. djelo, str. 213.

⁴¹⁷ Cit. djelo, str. 213.

⁴¹⁸ Cit. djelo, str. 213.

⁴¹⁹ Cit. djelo, str. 214.

u ideologiji, politici i propagandi srpskog i hrvatskog velikodržavnog nacionalizma pa su, onda, i mogli deducirati pervertirane slike o prirodi rata u Bosni i Hercegovini.

Prema tome, etničko, religijsko ili nacionalno u njihovom izopačenom i manipulativnom vidu bilo je *pogonska energija* narkotiziranja nacionalnih masa i *sredstvo* njihove militarizacije ali to nije, u suštini, bio etnički, građanski ili vjerski rat. Pa nisu valjda beogradski i zagrebački režim, po prvi put u historiji, uspjeli uzbuditi i mobilizirati sljedbenike za rat protiv Bosne i Hercegovine borbenim parolama: za *liberalizam*, za *liberté*, *egalité*, *fraternité*, za *socijalnu pravdu*, za *humanizam* i sl. Ne postoje spomenici *neznanim junacima* liberalizma, marksizma, socijalizma, ekologizma, geniminizma i sl., nego *nacionalnim herojima*.⁴²⁰ To zna svaka imperijalno-osvajачka politika kao što zna da tamo gdje su nacionalne i religijske indentifikacije snažene da i religijsko, i to ne samo po sebi, nego u aranžmanu i interpretaciji oficijalnih crkava, može biti izvorište mobilizirajućih energija i sredstvo proratničkih zaluđivanja: pa, ipak, to nije bio vjerski rat. Uostalom, nisu ga osmislile, organizirale ni vodile vjerske zajednice, posebno katolička i islamska: *rat do kraja jest djelo profanog svijeta i sekularnih državno-političkih struktura*.

⁴²⁰ "Nema fascinantiјih simbola moderne kulture nacionalizma od spomenika palim borcima i grobova neznanih junaka. Kulturološka važnost takvih spomenika još je jasnija ako pokušamo zamisliti, naprimjer, grob neznanog marksiste ili spomenik palim liberalima. Možemo li a da ne osjetimo kako je to apsurdno?" (Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica, Razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str. 19.)

Pervertiranje historijskog, nacionalnog i vjerskog u moćnu ideologiju mobilizacije, pripada, dakle, onom *artificijelnom stvarnosti energija i sredstava* rata protiv Bosne i Hercegovine. I, eto, to je, onda, ta *artificijelno producirana instrumentalna stvarnost* koju i stranci, vidjeli smo, zamišljaju i predstavljaju u odorama znanstvenih elaboracija kao samu *supstancijalnu stvarnost*, kao ono *esencijalno* u ratu protiv bošnjačko-nacionalnog i državnog opstanka Bosne i Hercegovine. Kad bi mogli razlikovati *supstancijalnu* od vještački i nasilno stvorene *instrumentalne stvarnosti* kao *kvazistvarnosti i pseudokonkretnosti*⁴²¹ onda bi im se, bar, teorijsko-logički otvorila mogućnost drugačijeg percipiranja, vrednovanja i istinosnijeg tumačenja rata protiv Bosne i Hercegovine.

Prikrivanje zločina genocida

Teze o ratu između civilizacija, građanskom, etničkom i vjerskom ratu u Bosni i Hercegovini, kao i druge *škole krivotvorenja* njegovog karaktera, jesu, u našem uvidu, ideologijski proizvod, nastale su u kontekstu izvjesnih ideologija i same figuriraju kao ideologija. No, što ovdje podrazumijevamo pod ideologijom?

Uobičajeno je, u znanosti o ideologijama, reći: ideologija je lažna svijest, svijest iluzija, krivih percepcija, iskrivljenih uvida, imaginarnih objekcija, svijest mimikriranja stvarnosti, stiliziranih a time i falsificiranih slika zbilje, omamljujućih prepariranja svijeta života.

⁴²¹ Ovdje slijedimo Kosikovo određenje *pseudokonkretnosti*: "Skup pojava, koje ispunjavaju svakidašnju sredinu i tekuću atmosferu ljudskog života, te pravilnošću, neposrednošću i očiglednošću, s kojom dopiru u svest individua koje djeluju, dobijaju izgled samostalnosti i prirodnosti, čine sve *pseudokonkretnost*." (Karel Kosik, *Dijalektika konkretnog*, Prosveta, Beograd, 1967., str. 34.)

Ali, u znanosti o ideologijama apostrofira se i mobilizirajući karakter ideologija pa se ideologijom smatra svaka slika svijeta koja ima sposobnost masovne mobilizacije ljudi, mobilizacije koja se zasniva na manipulaciji i na nadzoru.

Ovdje ćemo zastupati, u poimanju ideologije, sintezu oba ova određenja: upravo zato što je ideologija korpus imaginarnih uvjerenja, ideja i percepcija, korpus koji uključuje u sebe mitologije, epske sublimacije, preferirajuće predstave, halucinantna uobraženja, opsesivne fiksacije, što sve, inače, konstituira ideologiju kao lažnu svijest, ideologija i može biti izvorište masovnih mobilizacija cijelog društva ili njegovih partikulariteta.

Polazeći od ovakvog shvatanja ideologije, možemo reći da je, dakle, *primarna ideologijska svrha* prezentiranih tumačenja rata protiv Bosne i Hercegovine - da mimikriraju, sakriju, zastru, zamrače tragičnu *stvarnost*, a s time i da onesposobljavaju svijest ljudi, naroda i država za njenu istinosnu spoznaju i njihov odgovarajući, jednom sankcionirajući, a drugi put preventivni, djelatni aktivitet. Riječ je o zastiranju i zamračivanju dvije stvarnosti: stvarnosti *međudržavnog sukoba* iniciranog i vođenog ratnom agresijom režima susjednih država i, na drugoj strani, *tegotne stvarnosti izvršenih zločina genocida*.

Prikrivanje ove druge stvarnosti, u stvari, i jest, posmatrajući sa stanovišta međunarodnog prava, u funkciji mimikriranja druge. Jer, da su centri svjetske moći i organi Ujedinjenih nacija priznali da su na djelu *državne agresije* i da su eksplicitno priznali da je na djelu *zločin genocida*, onda bi morali priznati i susjedne države kao aktere te vojne agresije i tog zločina. A to bi, prema međunarodnim pravnim konvencijama, impliciralo direktnu vojno sankcionirajuću intervenciju međunarodne zajednice, dakle, njena politika prema ratu protiv Bosne i Hercegovine bila bi, i morala bi

biti, sasvim drugačija nego što je bila. Identificira izbjegavanje upotrebe termina genocid, naprimjer, u oficijelnoj britanskoj politici Britanac Adrian Hastings: "Itekako pada u oči da nitko u britanskoj vladi ni u kojoj prilici ne rabi izraz *genocid* zbog toga jer bi po Konvenciji o genocidu postojala zakonska obaveza da se djeluje. Kada bi tko u Zastupničkom domu ili Domu lordova postavio pitanje o genocidu, redovito bi dobivao odgovor u drugim pojmovima. U odgovorima se nikad nije priznavalo da se u Bosni i Hercegovini događa išta slično genocidu."⁴²²

Upravo na tlu ovih kontroverzija o vezama i odnosima između država i zločina genocida, po našim uvidima, producirale su se i inkonzistencije u odnosima međunarodne zajednice i velikih svjetskih sila prema agresiji na Bosnu i Hercegovinu i zločinu genocida izvršenog u njenom toku. No, ona nije učinila onu proklamaciju - priznala državne agresije i zločine genocida u državnom aranžmanu - te tako na istinosne dijagnoze prirode rata nije ona bila spremna što je, svakako, reperkuisalo redukcijom njenih reakcija na humanitarne, moralističke, pregovaračke i slične aktivnosti. Ali, autori, poput Amerikanca Paula Williamsa, iz ignoracije zločina genocida, deduciraju zaključak o odgovornosti zapadnih zemalja za posredno sudjelovanje u tim zločinima: «Konvencija o genocidu obavezuje sve države da kazne genocidne zločine, a zločin je i saučesništvo u izvršenju zločina. Može se veoma jasno pravno pokazati da je vlada SAD - jednako kao i druge vlade, posebno naši britanski prijatelji - bila saučesnik u genocidu, pa ako takva uloga u genocidu u zemljama bivše Jugoslavije i nije podvediva pod nadležnost Suda u Hagu, nju može istražiti

⁴²² Iz *diskusije* na okruglom stolu *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, cit. prema istoimenoj knjizi, nav. izd., str. 336.

Povjerenstvo za istinu ili kakav drugi odgovarajući mehanizam.»⁴²³

One, dakle, *maligne fantazije* o prirodi rata u Bosni i Hercegovini ideologijski onesposobljavaju individualnu i javnu svijest da zna nepobitnu izvjesnost: imajući u vidu bosanskohercegovačka iskustva, *pokazuje se kako države, a ne samo subdržavne etničko-vjerske grupe ili parapravne i paramilitarističke formacije - vrše zločine genocida*. U tom smislu, imajući u vidu zločin genocida nad Bošnjacima, s pravom se tvrdi: "Razmjere ovog zločina nesumnjivo govore o tome da je, kao i holokaust, i on bio planiran i nadgledan ... Samo je država sposobna organizovati zločine takvih namjera."⁴²⁴

Ne samo sa moralno korektnog stajališta, nego i sa stanovišta istinosnog uvida u stvarne zločine, mnogi zapadni autori u svojim interpretacijama utvrđuju kako je primarna ideologijska svrha predočenih *fantazija* o ratu protiv Bosne i Hercegovine kao ratu između civilizacija, građanskom, etničkom i vjerskom ratu - prikrivanje, prije svega, zločina genocida nad Bošnjacima. I to je neupitna izvjesnost: «Ono što se dogodilo u Bosni, bio je specifičan genocid i o tome ne bi trebala postojati nikakva teorijska sumnja.»⁴²⁵ I Norman Cigar je u ovom pogledu eksplicitan: «Muslimanska zajednica bivše jugoslovenske republike Bosne i Hercegovine bila je žrtva onoga što bi se, prema svim prihvatljivim zakonskim i moralnim mjerilima,

⁴²³ Paul Williams, *Iz diskusije na okruglom stolu Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, cit. prema istoimenoj knjizi, nav. izd., str. 336.

⁴²⁴ Roy Gutman, *Svjedok genocida*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995., str. 7.

⁴²⁵ B. i S. Letica, cit. djelo, str. 31.

moglo nazvati genocidom. ... Ovdje je fokus na Muslimanima, iako su i drugi, posebno Hrvati, ali i Srbi takođe, bili meta zvjerstava u Bosni i Hercegovini.»⁴²⁶ Genocid nad Muslimanima nije bio, kako piše Cigar, «... nenamjerman i nesretan nusprodukt borbe ili građanskog rata. Naprotiv, bila je to racionalna politika, direktna ili planska posljedica svjesne političke odluke koju je donio srpski establišment u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Ova politika je implementirana namjerno i sistematski kao dio šire strategije za postizanje dobro definisanog, konkretnog, političkog cilja, a to je stvaranje jedne proširene, etnički čiste, velike Srbije.»⁴²⁷ I M. A. Sells je eksplicitan u svom uvidu: “Tobdžije sa brda iznad Sarajeva nisu pokušavale pobijediti neprijateljsku vojsku - u to vrijeme i nije bilo organizirane vojske koja bi mogla pružiti ozbiljniji otpor. Oni su pokušavali zauzeti teritoriju, ali ni teritorija nije bila jedini cilj. Pokušavali su dobiti političke ustupke, ali i nešto više. Njihov cilj bio je iskorjenjivanje jednog naroda i svih dokaza o kulturi i postojanju tog naroda.”⁴²⁸ Ne ostavlja on nikakve dileme u pogledu toga da li je ili nije izvršen genocid nad Bošnjacima: “Međutim, dokazi u Bosni navode na zaključke koji su koliko neizbježni toliko i nesvarljivi. Došlo je do genocida. Genocid je izveden uz odobrenje zapadnih vlada i uz kršenje Povelje Ujedinjenih naroda i Konvencija o genocidu iz 1948. godine. Genocid je motiviran i u velikoj mjeri vjerskim nacionalizmom utemeljenom na vjerskim simbolima, koji su finansijski i vojno potpomagale Srbija i Hrvatska. Žrtve tog genocida prije svih su bili Bošnjaci, odabrani za uništenje svoje vjere.”⁴²⁹ Isto tako se u *Karnedži izvještaju* o svjetskom nasilju tvrdi: «Za Zalivskim

⁴²⁶ N. Cigar, *Genocid u Bosni ...* cit. izd., str. 11.

⁴²⁷ Cit. djelo, str. 12.

⁴²⁸ M. A. Sells, cit. djelo, str. 19.

⁴²⁹ Cit. djelo, str. 9.

ratom ubrzo su sledili krvavi sukobi na Balkanu i na Rogu Afrike, i genocidi u pravom smislu u Bosni i Ruandi.»⁴³⁰

Da bi prikrili ratnu agresiju i zločine genocida zapadne vlade i njihovi ideologijski sateliti, međutim, ovu agresiju «... su oslikali kao građanski rat izrastao iz drevnih neprijateljstava, a masovna ubistva su proglasili posljedicom dugotrajnih teritorijalnih svađa.»⁴³¹ Istu misao izriče i Rahel Beš: stereotipne predstave o tome da je u Bosni na djelu građanski i etnički rat u kojem su sve zaraćene strane podjednako ratoborne, krive i odgovorne - to su «... pogrešne interpretacije ...» a «... usmjerne su na to da realnost, odnosno rat u Bosni i Hercegovini, ne bude spoznat kao agresija i genocid.»⁴³² S pravom i D. Campbell tvrdi: «Isticanje 'etničkog čišćenja' i 'humanitarnih interesa', a ne 'genocida' ili 'vitalnih interesa', predstavljalo je izraz privilegije pripisane pojmu 'građanskog rata' umjesto pojmu 'međunarodne agresije'.»⁴³³ No, nije riječ, vidjeli smo, samo o vladama nego i recepciji akademski obrazovanih intelektualaca. Znaju, pri tome, ovi kritički orijentirani zapadni autori: žrtve zločina su svi narodi u Bosni i Hercegovini, ali su Bošnjaci bili programirani, politički projektirani objekt zločina genocida.⁴³⁴

⁴³⁰ Carnegie Commission, *Preventing Deadly Conflict*, str. 3, 11., cit. prema: Rasel Džekobi, *Kraj utopije, Politika i kultura u doba apatije*, Časopis *Beogradski krug*, Beograd, 2001., str. 260.

⁴³¹ Roy Gutman, cit. djelo, str. 7.

⁴³² Rahel Beš, *Nije građanski rat nego genocid*, (1995.) u: "Etničko čišćenje" *Genocid za "Veliku Srbiju"*, nav. izd., str. 209.

⁴³³ D. Campbell, cit. djelo, str. 65.

⁴³⁴ Roy Gutman, kao novinar-svjedok, govori "... o najstrašnijem zločinu protiv jednog evropskog naroda još od doba nacističkog holokausta ... Činjenice ... govore da se radi o genocidu - namjernom pokušaju da se istrijebi jedan narod (bošnjački, nap. E. Z.) samo zbog svoje pripadnosti religiji." (R. Gutman, cit. djelo, str. 7.)

Pri tome, oni temeljni izraz te mimikrije vide u međunarodno usvojenoj sintagmi *etničko čišćenje*.⁴³⁵ Tako će, naprimjer, Roj Gatman reći: «U Bosni je 'etničko čišćenje' postalo eufemizmom za genocid.»⁴³⁶ Isto tako se utvrđuje: «Postoji vrlo malo sumnje da 'etničko čišćenje' prakticirano od strane regularnih i neregularnih srpskih formacija u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. predstavlja genocid. Ova praksa je bila sistematski pokušaj uništenja bosanske multivjerske kulture, bosanskomuslimanske kulture i uništenje bosanskog i bosanskomuslimanskog naroda kao *naroda*.»⁴³⁷ No, i ono *vrlo malo sumnje* otklanjaju Bartol i Slaven Letica jednom racionalnom, teorijski utemeljenom, argumentiranom elaboracijom demontaže sintagme *etničko čišćenje* kao terminološkog eufemizma za zbiljski genocid. I oni akcentiraju ideologijske svrhe ove sintagme, ali sa drugim naglaskom: «Eufemizam 'etničko čišćenje' odgovarao je i još uvijek odgovara realpolitičkim pragmatistima i znanstvenoj 'neutralnosti'. Teze o univerzalnosti Zla i logika moralnog izjednačavanja, najlakše se opravdavaju upravo tim terminima.»⁴³⁸ Zato i treba iz jezika znanosti i javne komunikacije izbaciti termin *etničko čišćenje* jer je, kako smatraju B. i S. Letica, krivi generički pojam i sinonim za genocid i zločine protiv čovječnosti.⁴³⁹

⁴³⁵ Glavni akteri i ideološki tumači agresije na Bosnu i Hercegovinu, s njihovog stajališta, razumljivo, ne samo da poriču stvarnost koja se krije iza sintagme *etničko čišćenje* nego odbijaju i samu njegovu javnu upotrebu pa Tuđman govori o *humanom preseljenju*. No, to odbijanje i poricanje prihvata se, iz različitih razloga, i u jeziku *merituma* u državnim politikama, javnom mnijenju i znanstvenoj zajednici.

⁴³⁶ R. Gutman, cit. djelo, str. 34.

⁴³⁷ M. Sells, cit. djelo, str. 150.

⁴³⁸ B. i S. Letica, cit. djelo, str. 27.

⁴³⁹ Cit. djelo, str. 37. Čitaocima koje zanimaju ozbiljniji uvidi u teorijsko-konceptualne analize genocida uopće, i zločina genocida u Bosni i Hercegovini, kao na ozbiljni meritum, upućujemo na djelo ove dvojice autora.

No, u tijesnim vezama sa ovim tipovima *poricanja zločina genocida nad Bošnjacima* figurira još jedna *modelska varijanta te negacije*. U paradigmatičnom smislu formulirali su je, između ostalih, Diane Johnstone i Richard Cohen.⁴⁴⁰ U modelskom smislu možemo govoriti, dakle, i o ovoj posebnoj *školi fantazija*: kreće se ona u *komparativnim analizama Holokausta i*, navodnog, *zločina genocida u Bosni i Hercegovini*.

I dolazi se u ovoj *školi fantazija* do zaključka koji poriče genocid nad Bošnjacima: "Ta se negiranja obično zasnivaju na pretpostavci da sve što je manje od Auschwitzta nije genocid".⁴⁴¹ U širem smislu, zastupa se, zapravo, teza da nije ni činjenički utemeljeno ni moralno opravdano uopšte uspoređivati nacistički zločin genocida nad Jevrejima iz II svjetskog rata i *velikosrpski genocid*⁴⁴² nad Bošnjacima od 1992. do 1995. godine. A onda se iz ovog stava deducira poricanje samog zločina genocida u Bosni i Hercegovini.

Tako, naprimjer, služeći se upravo takvom pseudoargumentacijom, D. Johnstone, negirajući zločin genocida nad Bošnjacima, piše: «Današnjim tvrdoglavim prizivanjem uspomena na Aušvic kolektivna imaginacija biva na silu usmerena na neuporedivo običnije ljudske tragedije. A kako danas stvari stoje, uspješni 'revizionizam' nije onaj kojim se Aušvic poriče nego baš ovaj kojim Aušvic omalovažavaju tako što se na njega pozivaju i tamo gde ga uopšte

⁴⁴⁰ Riječ je o njegovom tekstu *To nije Holokaust (It's Not a Holocaust)*, Washington Post, 28. februar 1993.

⁴⁴¹ M. Sells, cit. djelo, str. 224.

⁴⁴² B. i S. Letice, cit. djelo, str. 32.

nema.»⁴⁴³ Na drugoj strani, R. Cohen, kako piše Cigar, smatra «... da bi imenovanje događaja u Bosni genocidom na određeni način omalovažilo Holokaust ili skrenulo pažnju s njega.»⁴⁴⁴ Odbacujući to imenovanje, ovaj autor piše: «Ja doživljavam to poređenje (bosanskih Muslimana i Jevreja iz nacističke ere) kao uvećavanje zločina Srba i umanjenje zločina nacista ... Na taj način, problem se, ne samo vještački uvećava i u debatu unosi emocionalni naboj, već se Srbi izjednačavaju sa standardom zla, što oni možda ne žele ili nisu spremni da prihvate.»⁴⁴⁵ Nije u Bosni, smatra ovaj autor, na djelu genocid nad Bošnjacima: «Etničko čišćenje, kada se od njega ne može braniti, nije genocid, i nije pokušaj da se iskorijene ljudi. To je nešto drugo - pokušaj da se odstrane Muslimani iz određenih oblasti u Bosni Iskorjenjivanje Muslimana kao naroda nije bio cilj bosanskih Srba.»⁴⁴⁶ Rezimirajući njegovo stanovište Cigar piše: «Ključna je pak razlika, zaključuje taj autor, u tome što Bošnjaci ipak nisu potpuno bespomoćni, dočim Židovi u ono doba nisu imali ni vojske ni države.»⁴⁴⁷

I kod drugih autora mogu se prepoznati sumnje u tvrdnje da je vršen zločin genocida nad Bošnjacima a one, pri tome, u kvantifikacijama, u broju žrtava vide temeljni kriterij kvalifikacije zločina kao zločina genocida. Jednu, ne bez ironije i cinizma tako *argumentiranu* sumnju, izriče i Marija Todorova: «Zbog lakoće s kojom američki novinari izriču

⁴⁴³ Diane Johnstone, *Relativizacija Holokausta*, <http://www.emperors-clothes.com/serbo-croatian/articles/sr-holocaust.htm>

⁴⁴⁴ Iz *Cigarove* diskusije ... nav. izv., str. 337.

⁴⁴⁵ R. Cohen, nav. djelo, cit. prema. N. Cigar, *Genocid u Bosni* ... nav. izd., str. 143.

⁴⁴⁶ R. Cohen, nav. izv., str. 143.

⁴⁴⁷ Iz *Cigarove* diskusije ... nav. izv., str. 337.

optužbe za genocid u Bosni, gdje se brojke o ljudskim žrtvama kreću od 25 hiljada do 250 hiljada, bilo bio zanimljivo znati koji bi izraz oni upotrebili za preko tri miliona mrtvih Vijetnamaca.»⁴⁴⁸ Osim ove *začuđujuće* teze - kako američki novinari s lakoćom izriču optužbe za zločine genocida u Bosni, optužbe, mada to ne kaže eksplicitno, na račun srpskih vojnih formacija, što, naravno, implicira sud da i nisu na djelu stvarno zločini nego novinarski *napuhani* ili izmišljeni - figurira još jedna njena teza koja izaziva još veću, čak *zgražavajuću* *začuđenost*. Riječ je o tezi da su novinarski izvještaji stvorili uvjerenje o silovanju žena od strane Srba što, ako je riječ o stvorenom uvjerenju, implicira da je silovanje izmišljeno ili bar preuveličano. Uostalom, evo njene formulacije: "... izvještaji o silovanjima u jugoslovenskom ratu podudarili su se sa povećanom osetljivošću za sudbinu žena uopšte. Oni su stvorili uverenje da su Srbi gnusni silovatelji, štaviše, uzročnici ove racionalno i sistematski sprovedene ratne politike, te da se silovanja u bivšoj Jugoslaviji mogu shvatiti samo u kontekstu kulture vrednosti svojstvenih ovom regionu."⁴⁴⁹ Razumljivo je što ona, u kontekstu svog općeg napora da dekonstruira esencijalističke i mitološke predstave o Balkanu i njegovim narodima, odbija tezu o silovanju kao produktu ekskluzivnih mentaliteta južnoslovenskih naroda, uključivši i srpski. No, govoriti o medijskim izvještavanjima stvorenom uvjerenju "... da su Srbi gnusni silovatelji ..." kao i o novinarski *lako izricanim* optužbama za genocid, faktički i logički, implicira, najblaže, rečeno, ako ne njihovo poricanje, a onda njihovu falsificirajuću relativizaciju. Naravno, nema racionalne argumentacije s kojom bi se moglo pokazati da ona tolerira a kamoli apolo-gira zločine pa ostaje zagonetnim otkuda i čemu ovakva njena, dijelom i konfuzna, stanovišta.

⁴⁴⁸ M. Todorova, cit. djelo, str. 21.

⁴⁴⁹ Cit. djelo, str. 240.

Rezimirajući, vjerovatno bez osviještene ambicije, teze *ove škole mišljenja* M. Todorova piše: «Razlike između taktike koje primenjuju zaraćene strane u Jugoslaviji i onih koje su primenjivali Nemci tokom Drugog svetskog rata već su isticanе, čime su implicitno osporene paralele između 'etničkog čišćenja' i Holokausta. Nacisti su sistematski ubijali određene grupe ljudi u želji da ih u potpunosti istrebe, ali bez želje da izazovu javni bes; štaviše, za uspeh čitave operacije bilo je neophodno izbeći ogorčenje javnosti. Nasuprot tome, etničko čišćenje u Bosni svesno je išlo na izazivanje besa javnosti, ono nije težilo totalnom istrebljenju, već je želelo da stvori neizdrživ psihološki pritisak, kako bi se nepoželjni oterali sa dotične teritorije.»⁴⁵⁰ Ovom neutralno intoniranom rezimeu dodaje i svoj komentar: "Naravno, apsurdno je nagađati čija je politika manje svirepa, ali je važno pokazati da u oba slučaja postoji logika koja se može objasniti racionalnim ciljevima pre nego iracionalnim (ili podsvesnim) porivima."⁴⁵¹

Racionalan odgovor na ove, navodno, sumnjive, *lahko izričane* optužbe za genocid nad Bošnjacima te na ovu redukciju mjerila zločina genocida - puki kvantitet žrtava, kao i, uopšte, na teze *ove škole mišljenja* - možemo naći u djelu B. i S. Letice. Nakon sučeljavanja prakse zločina genocida u Bosni i Hercegovini sa općim uvidima sociologije genocida⁴⁵² koji u sebi uključuju i sistematske karakterizacije Holokausta, oni su došli do općeg zaključka: većina općih obilježja genocida vrijedi i za zločin genocida u Bosni i

⁴⁵⁰ Cit. djelo, str. 240.

⁴⁵¹ Cit. djelo, str. 240.

⁴⁵² Upućujemo na vrijedne radove iz ove *mlade* sociološke subdiscipline: Helen Fein, *Sociologija genocida (uvod)*; Leo Kuper, *Teorije genocida*; Leo Kuper, *Prevenција genocida*; John L. P. Thompson i Gail A. Quets, *Genocid i društveni sukobi*. Svi tekstovi su objavljeni u *Trećem programu hrvatskog radija*, br. 38, Zagreb, 1993.

Hercegovini, a to što je on ostvaren *djelomično*, što nije kao Holokaust izveden istovjetnim tehnikama masovnog ubijanja, kakve su, naprimjer, gasne komore, i što u sebi sadrži i neke *jedinstvene* karakteristike - nikako ne znači da zločin genocida u Bosni i Hercegovini nije bio na djelu.

Toj argumentaciji treba dodati onu koju formulira i N. Cigar. Prije svega, on upozorava: «... u slučaju kada je broj ubijenih manji nego u drugim slučajevima genocida, nema preciznog brojčanog praga koji treba preći da bi neko mogao govoriti o 'genocidu'. ... genocid ne mora podrazumijevati uništenje čitave grupe. Umjesto toga, ubijanje treba posmatrati kao pitanje stepenovanja, a temeljitost može varirati od slučaja do slučaja.»⁴⁵³ Nadalje, piše Cigar: «Ključ je namjerno uništenje ili pokušaj uništenja velikog broja nevinih ljudi, čiji je jedini grijeh da pripadaju određenoj grupi. Postoje obimni dokazi o tome da su srpske vlasti zaista željele i planirale eliminaciju, i to primjenom različitih metoda, prisustva bosanskih Muslimana u cjelini i da su otvoreno govorili u prilog takvoj politici.»⁴⁵⁴ I napokon: «To što nije ubijen još veći broj Muslimana ne treba pripisivati srpskoj uzdržljivosti, već tvrdoglavom otporu bosanskih vlasti i rastućoj svijesti kod Srba da je bolje ne preći određenu granicu koja bi mogla uzrokovati mnogo odlučniju vanjsku reakciju.»⁴⁵⁵

Sociocid - ubijanje bosanskog društva

Valja akcentirati: zločin genocida je, supstancijalno, zločin masovnog fizičkog uništenja Drugog. Uz to, međutim, on uništava i egzistencijalne pretpostavke opstanka onih dijelova Drugog koji uspiju izmaći masovnoj, genocidnoj

⁴⁵³ N. Cigar, *Genocid u Bosni* cit. izd., str. 144.

⁴⁵⁴ Cit. djelo, str. 144.

⁴⁵⁵ Cit. djelo, str. 145.

smrti ubijanjem. Zato se, uz fizičko uništenje, zločin genocida događa i kao memoricid, kulturocid, urbicid, ekocid, elitocid i sl.

U ovom kontekstu zanimljivo je stanovište američkog sociologa Keith Doubta. Upotrebljava u svojim interpretacijama sintagmu *etničko čišćenje* kako bi s njom identificirao suštinu agresije na Bosnu i Hercegovinu: riječ o oružanoj ratnoj agresiji. I za ovog američkog autora to nije upitno. Doduše, upozorava da je *etničko čišćenje* bio put ka izvršavanju zločina genocida. On se - kao zločin genocida nad Bošnjacima - zaista i dogodio. No, pri tome tvrdi: «Nije to bio samo genocid - bio je to sociocid.»⁴⁵⁶

Što ovim terminom hoće reći? Sintagma *zločin genocida*, u njegovom uvidu, ne pokriva do kraja suštinu, dakle, motive, sredstva i ciljeve agresije na Bosnu i Hercegovinu. Razlikujući ono što naziva *manifestnim* i *imanentnim*, odnosno latentnim ciljevima agresije, ovaj će autor smatrati: »Genocid je možda neadekvatan termin da se opišu aktivnosti 'etničkog čišćenja' u Bosni. 'Sociocid', ovaj neologizam, možda je precizniji termin za opisivanje onoga što se desilo u Bosni. Svrha etničkog čišćenja bila je da se ubije jedna živopisna kultura, jedno funkcionalno društvo.«⁴⁵⁷

Stojimo na stanovištu da Doubt ima pravo: često se, zaista, zaboravlja da je jedan od temeljnih, označavamo to tako, *subciljeva* državnih agresija, posebno one koji je osmislio i izvodio srbijanskocrnogorski režim na Bosnu i Hercegovinu - subciljeva s kojima bi se realizirao onaj apsolutni, krajnji

⁴⁵⁶ Keith Doubt, *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003., str. 68.

⁴⁵⁷ Cit. djelo, str. 137.

- stvaranje Velike Srbije, definiran upravo kao uništenje bosanskohercegovačkog društva kao takvog, dakle, totalna destrukcija tradicionalnih, običajnih i drugih *bazičnih vrijednosti* na kojima se kroz povijest ono reproduciralo. Te ciljeve uoči same agresije reprezentativno je izražavao i javno propagirao jedan od političkih vođa i doktrinarnih ideologa srpskog nacionalizma - Nikola Koljević. Kao kategorički imperativ srpske politike *papagajski* je ponavljao svoju nacionalističku deklaraciju: *komšijska Bosna nije moguća*. Nije, dakle, moguće bosanskohercegovačko društvo kao takvo. Razlikujući, dakle, *apsolutni, krajnji cilj državne agresije i njene subciljeve*, tvrdimo: jedan od takvih *subciljeva* agresivne, ratničke, osvajačke politike Srbije Slobodana Miloševića i Crne Gore Miodraga Bulatovića i Mile Đukanovića i nije bio ništa drugo do da se čudovišnim zločinima te sveopštom produkcijom neizlječive averzije prema zajedničkom životu, onemoguću, u budućnosti, bilo kakav opstanak Bosne i Hercegovine i kao društva i kao države. Otuda je prethodno trebalo - ničim ograničenim zločinima i drugim formama apsolutnog zla - do kraja radikalno razoriti sâmo bosanskohercegovačko društvo. A mržnja je već isprobano sredstvo: *pandestrukcija* i *masovna smrt ubijanjem* tako atlaskih razmjera trebali su proizvesti ne samo kod bosanskih Srba nego i kod Bošnjaka i bosanskih Hrvata tako duboku mržnju da ne bi nikome nikada više *pao na um zajednički život*. S tom mržnjom bi konačno, definitivno nestala svaka žudnja za multietničkom Bosnom. Ona bi u svijesti i u osjećanjima bila tolika omražena da, nakon svega, bosanski građani - masovno, narkotizirano, neiscjeljivo otrovani fanatičnim antipatijama - ne bi više ni u podsvijesti mogli zamisliti život u multinacionalnom ili multireligijskom društvu, a to znači ni u bosanskom kao složenom, povijesno osebujnom i kulturno, religijski i nacionalno polifonijskom društvu.

Kako, onda, u svjetlu ovakvih spoznajno istinosnih uvida u *zločin genocida nad Bošnjacima* i *zločin sociocida nad bosanskim društvom* bijedno, tragično, bestidno zvuči *demonška laž* koju godinama izriče - i plaćeničkom upomošću te mizernom bezobzirnošću propagandno popularizira - pjesnik Peter Handke: «... mislim da smo bili svedoci jednog novog fašizma, novog holokausta nad jednim narodom, nad Srbima. Nemačke novine su to nazvale 'nežnim totalitarizmom'. Taj fašizam započet je u medijima ... Upotreba termina koncentracioni logor za Omarsku pokazuje da Nemačka hoće na silu da relativizuje svoju apsolutno nerelativizujuću istoriju. Zato su i sada dobro došle takve reči kao što su genocid, koncentracioni logori i istrebljivanje naroda. Sasvim dobro. A ja sam čvrsto ubeđen da tako nešto Srbi ni u jednom momentu nisu bili planirali ni zamišljali. Niko nije uspeo da dokaže da genocid nisu bili planirali bosanski Srbi iako je svakako bilo i strašnih zločina bosanskih Srba prema Muhamedancima, ali bilo je mnogo više upereno nad njima, ali to uporediti sa genocidom to je već moralni zločin.»⁴⁵⁸

Da rezimiramo ovu skupnu repliku *Hantingtonu* i *drugovima*: ideologijsko prikrivanje, sa različitim motivima i interesima, državne agresije na Bosnu i Hercegovinu i programiranog zločina genocida nad Bošnjacima jest, i po našem mišljenju, jedno od primarnih značenja i svrha *politika malignih fantazija* unutar kojih se oblikuje - te bez spoznajne samorezerve ili moralne autoosjetljivosti i popularizira - stanovište koje ustvrđuje kako je u ratu protiv Bosne i Hercegovine, zapravo, riječ o međucivilizacijskom, plemenskom, građanskom, etničkom i vjerskom ratu ili ratu za očuvanje Jugoslavije, srpskom odbrambenom ratu i ratu protiv *islamske Bosne*.

⁴⁵⁸ [Http://www.pfil.co.yu/prikazitekst.asp?Tekst=245](http://www.pfil.co.yu/prikazitekst.asp?Tekst=245)

3. ZA POLITIKU PREVENCIJE

No, čemu ovaj govor i čemu ovakvi odgovori? Za ono što je maligno u mišljenju, predstavama i vrijednosnim orijentacijama - nema lijeka. Ali, i to motivira, maligno nije epidemijsko pa taj govor ima smisao kao govor prevencije - sprečavanja da se drugačija, nova, dolazeća inteligencija narkotički ne inficira malignim fantazijama, te po naš opstanak opasnim predrasudama i dehumanizirajućim politikama.

Moć političkog lobiranja

Nadalje, ne treba potcjenjivati uticaj mišljenja stranaca - intelektualaca, znanstvenika na međunarodnu politiku i odnos međunarodne zajednice prema budućnosti Bosne i Hercegovine. Ne mora on biti direktan i presudan, ali kad je inkorporiran u *lobi strukture*, u različite interesne i grupe za pritisak, a one su sastavni, mada često i konspirativni dio moderne diplomatije, pa i one koja i dalje protežira velikosrpske i velikohrvatske pretenzije prema BiH kao i različite oblike negacije i dehumanizacije Bošnjaka, onda on postaje naša egzistencijalna prijetnja.

Ilustriraćemo te uticaje na državne politike sa dva primjera. U prvom, riječ je o knjizi *Balkanski duhovi* čiji je autor Robert Kaplan. "Zacijelo znate da je na Clintona, koji nije stručnjak ni za kakvu vrstu vanjske politike, utjecala knjiga *Balkan Ghosts* Roberta Kaplana."⁴⁵⁹ I Marija Todorova

⁴⁵⁹ Daniele Conversi, *Iz diskusije ...*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, nav. izv., str. 345.

citira američke izvore po kojima je nakon čitanja Kaplanove knjige Clinton odustao od vojne intervencije.⁴⁶⁰ Knjigu je pročitala i Hillary Clinton a njen dio je pročitao i Colin Powel, načelnik glavnog štaba Vojske SAD. Predsjednik Clinton je ovu knjigu pročitao u proljeće 1993. godine, dakle, "... u vrijeme rasprave o tome treba li ukinuti embargo na oružje za vladu BiH i zaprijetiti Srbima udarima iz zraka. Ostao je pod snažnim dojmom autorova sugestivna prikaza raznih naroda koji su stoljećima, od kosovske bitke, "isprepleteni u bezizlaznu sukobu" u koje se besmisleno i nekorisno upletati, pa je odustao od gotovo već donesene odluke."⁴⁶¹

I jedna knjiga drugog autora koji je pripadao američkom *antiintervencionističkom bloku* i uopće onoj *školi mišljenja* koja je forsirala predstave o plemenskom, građanskom, etničkom i vjerskom ratu u Bosni i Hercegovini pa iz njih izvlačila zaključke kako Zapad ne treba vojno intervenirati nego prepustiti plemensko-vjerskim frakcijama da vode rat sve dotle dok same ne istroše ratne energije i, onda, same sklope mirovni pakt, neposredno je uticala na evroatlantske političare. Njegovo ime je Misha Glenny, a djelo se zove *The Fall of Yugoslavia - The Third Balkan War*, Penguin 1992., 1993. To je djelo koje "... promiče stereotip o transgeneracijskoj neiskorjenjivoj mržnji i implicira stav da je za zapadne građanske demokracije jedino rješenje izolirati Balkan i prepustiti ga sudbini."⁴⁶² No, ovo djelo sa ovakvom temeljnom tezom čitali su i recipirali prosrpski lobiji, a posebno lord Owen koji je ovu knjigu, hvaleći je, preferirao kao "... obvezatno štivo za svakog ozbiljnog

⁴⁶⁰ Cit. djelo, str. 273.

⁴⁶¹ Ivo Žanić, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, nav. izd., str. 345.

⁴⁶² Ivo Žanić, cit. djelo, str. 346.

istraživača”.⁴⁶³ Oven navodi da je ovo djelo utjecalo i na R. Holbruka koji je, navodno, iz njega “muzao informacije”.⁴⁶⁴ U ovom kontekstu, onda, ovi i slični govori i odgovori imaju svoj puni smisao. Napokon, osjećanja nacionalnog samopoštivanja, također, motiviraju.

No, čini se, odgovora nema u adekvatnoj mjeri i to ne samo sa stanovišta individualnih autorskih poriva nego i na osviješten, osmišljen, permanentan, sistemski, institucionalni način. Hoće li uskoro doći vrijeme kad ćemo se, bez sterilnih ksenofobijskih opsesija, konsolidirati u kritičkim odgovorima na negacije našeg postojanja u slobodi vlastitog nacionalnog individualiteta na tlu države Bosne i Hercegovine, pa i na one koje se na Zapadu pojavljuju u formi pseudoznanstvenih interpretacija naše povijesti i naše savremenosti? To je važno, jer *predstave stranaca* o nama, Bošnjacima i o Bosni i Hercegovini kao našoj državi, predstave koje su ponekad u zastrašujućoj a opasnoj diskrepanci sa empirijskom zbiljom našeg života i našim autopredstavama, uveliko, na različite načine i kroz diferencirane forme, participiraju u oblikovanju za našu sudbinu relevantnog zapadnjačkog političkog javnog mnijenja i u odnosima međunarodnih, posebno evropskih centara moći prema našoj povijesnoj budućnosti.

Prema reformi Ujedinjenih nacija

Ma koliko bio nemoćan, ovakav i slični govori usišu svoju inspiraciju i iz iskustva te iz kritičkih analiza odnosa Organizacije ujedinjenih nacija prema ratu protiv Bosne i Hercegovine. Ona, na egzistencijalan način, potvrđuju substancijalnu krizu u koju su, sa agresijom na Bosnu i Herce-

⁴⁶³ Cit. djelo, str. 346. Usp. R. Oven, *Balkanska odiseja*, Hrvatska sveučilišna naklada - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., str. 87.

⁴⁶⁴ R. Oven, cit. djelo, str. 361.

govinu, zapale kako Ujedinjene nacije tako i njene mnogobrojne asocijacije. To iskustvo demonstrira i pledira: *nužna je duboka reforma ove svjetske organizacije.*

Bosanci su introspektivno, na "vlastitoj koži" upoznali prirodu i razorne konsekvencije historijskih promašaja i konceptualne krize Organizacije Ujedinjenih nacija i Evropske zajednice. Prepoznaju ih i stranci: Evropa je, piše Žilijar, poražena jer se pokazala nesposobnom da uspostavi mir unutar svojih granica, Organizacija Ujedinjenih nacija je faktički ozvaničila i dala legitimitet etničkom čišćenju mada je "... morala da jamči svojim autoritetom za jedan agresorski rat, koji se, međutim, u svakom članu njene Povelje osuđuje i odbacuje!"⁴⁶⁵ No, što vrijede ovakve spoznaje i što vrijede neposredna iskustva, emocionalne reakcije i nemoćni revolt, ako se ne transformiraju u uobličene u osvijestene državne inicijative? No, po svemu sudeći, do sada - njih nema.

Na čemu bi se, međutim, trebale temeljiti? Što pokazuju, u tom kontekstu, bosanskohercegovačka iskustva? Ključna historijska greška OUN-a sastoji se u izostajanju vojne intervencije međunarodne zajednice na oružanu agresiju protiv Bosne i Hercegovine. To je morao biti jedino adekvatan odgovor koji kao konzekvenca proizilazi iz temeljnih dokumenata OUN i cjelokupnog međunarodno-pravnog poretka. Sve ostalo što je poduzela OUN - ekonomske sankcije, diplomatske akcije, humanitarna asistencija, strategija pregovaranja, embargo na uvoz oružja i sl., - predstavlja samo mjere surogatne politike kojima se prikriva vlastito zakazivanje na temeljnoj obavezi: da se oružanom intervencijom zaustavi i otklone posljedice agresije na Bosnu i Hercegovinu. Tako se i dogodilo da se *slučaj BiH* rješava

⁴⁶⁵ Ž. Žilijar, cit. djelo, str. 75.

izvan međunarodno-pravnog poretka i neovisno od Povelje OUN, dakle, vanpravnim sredstvima i kroz igru partikularnih interesa svjetskih i regionalnih sila. U tom smislu figurira sud po kojem " ...Ujedinjene nacije i Evropska zajednica nisu agresora stavile 'van zakona'..... zato što je djelovao protiv odredaba Povelje Ujedinjenih nacija i Deklaracije o pravima čovjeka, nego su cijeli slučaj agresije na BiH stavile 'van prava'".⁴⁶⁶ Rezultat takve politike, prije svega Vijeća sigurnosti, jest legalizacija akta agresije i *normalizacija* upotrebe sile u međudržavnim odnosima.

Sa takvom političkom orijentacijom OUN neće u 21. stoljeću moći da se uspješno nosi sa nadolazećim opasnostima po planetarni opstanak čovječanstva. Postbipolarni svijet, mimo svih očekivanja, nije donio ništa novo međunarodnoj zajednici. Naprotiv, novi oblici poremećaja ravnoteže, raskoraci i rivaliteti između svjetskih sila, novi ekonomski antagonizmi, ugrožavanje opstanka multinacionalnih država, opći porast neodesnice (antisemitizam, antiislamizam i sl.) - sve su to indikacije da svijet u novi milenij ne ulazi bez relevantnih kriza i sukoba koji mogu ugroziti planetarnu egzistenciju čovječanstva. Suzbijanje oružane agresije jedne ili više država na druge države - to će morati biti jedno od prioriternih područja reforme OUN i njenog osposobljavanja za iskušenja s kojima će se međunarodna zajednica susretati u novom stoljeću. A za takvu povijesnu ulogu OUN neće biti sposobna sve dok ne vrati u svom aktivitetu respekt univerzalnog kapaciteta međunarodnog prava. U tom smislu potenciraju se futurološka uvjerenja: "Sve dok ne dođe do bitne promjene u stavu velesila na

⁴⁶⁶ Ćazim Sadiković, *Sumrak ujedinjenih nacija*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995., str. 32.

način da je suzbijanje svake agresije njihov vitalni, nacionalni i strateški interes, nema napretka ni Ujedinjenih nacija ni svijeta čiju organizaciju predstavlja”.⁴⁶⁷

I drugi bosanskohercegovački autori, s pravom, upuštali su se i upuštaju se u *radikalnu kritiku Ujedinjenih nacija*, a posebno *Savjeta bezbjednosti*. Motivirana je ona, naprimjer, kod Omera Ibrahimagića, ne samo uvidima u njihove odnose prema izvana napadnutoj državi Bosni i Hercegovini, što je u njegovom mišljenju, razumljivo, primarno, nego i uvidima u njihove praktične i, još više, konceptualne hendikepe i anahronizme. Evo jedne formulacije koja koncizno i paradigmatično izražava njegov kritički diskurs: sa «... svojom organizacionom strukturom i mehanizmima odlučivanja, objektivno UN postaju organizacija koja služi prvenstveno ostvarivanju političkih planova i projekata ovih pet zemalja (SAD, Rusija, Kina, Velika Britanija i Francuska, nap. E. Z.) koje neki nazivaju i velesilama. Kada se Savjetu još pridruže Japan i Njemačka, Savjet bezbjednosti će se po svom sastavu (s izuzetkom Italije i Kanade) identificirati sa industrijski i ekonomski najmoćnijim zemljama svijeta. Preko Savjeta bezbjednosti ove zemlje ostvaruju svoju političku vladavinu svijetom, a preko Savjeta sedmorice najrazvijenijih, ekonomsku supremaciju. Okvir političke i ekonomske moći ovih zemalja je realni okvir u kome se razvija i ostvaruje «demokratsko» odlučivanje u međunarodnim organizacijama, pa i u Ujedinjenim nacijama. ...U najvažnijem organu, Savjetu bezbjednosti, nisu ravnomjerno zastupljeni kontinenti i narodi. ... Dominacija Evrope i bijele rase je očigledna.»⁴⁶⁸ I još jednom, u tom smislu, će pisati: «Ujedinjene nacije su se pretvorile u uslužno preduzeće petorice članova Savjeta

⁴⁶⁷ Cit. djelo, str. 80.

⁴⁶⁸ *Sarajevo Times*, decembar 1994.

sigurnosti, preko kojeg oni ostvaruju političku, ekonomsku i vojnu kontrolu nad svim drugim narodima svijeta, tobožnjim ravnopravnim članicama UN.»⁴⁶⁹

No, u širem kontekstu promatrajući, kritizira Ibrahimagić, čak i radikalno, međunarodnu diplomatiju s vodećim motivom: da se prevenira mogućem uljuljkivanju odbrambenih bosanskih snaga u njenu naklonost i odlučujuću asistenciju. Pokazuje to u svojim *geopolitičkim* analizama statusa Bosne u stratejskim politikama svjetskih sila. Njegov je zaključak do kraja razgovijetan: «... na praktičnom ispitu u Bosni pale su sve relevantne međunarodne organizacije uspostavljene posljednjih sedamdeset godina u Evropi i Svijetu, od UN do Crvenog križa. Za ove četiri godine rata u Bosni, pod nogama fašističkih zlikovaca sa Balkana uz blagonaklonost međunarodne zajednice, nalazile su se sve povelje, deklaracije i konvencije kojim se štiti međunarodno humanitarno pravo, od one o američkoj nezavisnosti, preko deklaracije francuskih revolucionara, do onih najnovijih koje su donijele UN.»⁴⁷⁰ U tom smislu, i nakon okončanja rata protiv Bosne i Hercegovine, još jednom će ustvrditi: «Karakteristično za ponašanje međunarodne zajednice u Bosni od početka sukoba jeste: prvo, njeno odstupanje od principa i pravila međunarodnog prava u rješavanju bosanske političke krize, drugo, pristajanje međunarodne zajednice da teroristima prizna legitimitet pregovarača.»⁴⁷¹

⁴⁶⁹ *Tri poruke Srebrenice*, Oslobođenje, 15., 16. i 17. juli 1995.

⁴⁷⁰ *Oslobođenje*, 14. 12. 1995.

⁴⁷¹ *Bosanski mir*, Oslobođenje, 26. 1. 1996.

Da zaključimo: *u logiku i bosanskohercegovačku politiku prevencije*, uz kritičke recepcije *predstava* što ih vanjski, prije svega, onaj evroatlantski, svijet i njegova intelektualna te politička moć producira o Bosni i Hercegovini i, posebno, o Bošnjacima, kao i uz *osmišljavanje bosanske regionalne geopolitike*, svakako, spada i *oblikovanje te publiciranje građanskih i državnih inicijativa koje će participirati*, ma koliko bile po značaju i moći - minijaturne ili utopijske, *u animiranju općeg svjetskog mnijenja sklonog da sopstvenim pritiscima - iznudi suštinsku reformu Organizacije Ujedinjenih nacija*.

Ka redefiniciji zločina genocida

Uz klasične metode i oblike zločina genocida, agresija na Bosnu i Hercegovinu nakon 1992. godine *patentirala* je i niz različitih formi zločina koji nisu, na jednoj strani, ni identificirani ni u Konvenciji o prevenciji zločina genocida iz 1948. godine, niti se, na drugoj strani, u stručnoj javnosti koja se bavi istraživanjima i dokumentacijom agresorskih zločina, njima poklanja adekvatna pažnja.⁴⁷²

⁴⁷² Svaka ozbiljna refleksija o ovoj problematici podrazumijeva uvid u bosanskohercegovačku znanstvenu produkciju koja dokumentaciono i istraživački govori o zločinu genocida nad Bošnjacima u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Od posebnog je spoznajnog značaja produkcija koja dolazi iz sарајevskog Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Paradigmatičan je u tom smislu višetomni zbornik radova i svjedočanstava o zločinu genocida u Srebrenici (1997., 1998., 1999. i 2002.). Neizostavno je iz djelatnosti ovog Instituta konsultirati djela kakva su, naprimjer: Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993.*, Bećir Macić, *Zločini protiv mira*, 2001., Ismet Dizdarević, *Nezaborav usjeklina genocida*, 2003.

Skrećemo pažnju na kapitalno, ne samo historiografsko, nego i multidisciplinarno dvotomno djelo doktora Smaila Čekića, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*, 2004.

Imajući u vidu one *patente*, po našem mišljenju, nužno je *redefinicijsko inoviranje konvencionalne definicije zločina genocida* oslanjajući se, pri tome, između ostaloga, i na bosanskohercegovačka iskustva. Različita su, međutim, mišljenja o tome što bi trebale sadržavati te inovacije u originalnoj Kovenciji UN za sprečavanje zločina genocida. B. i S. Letica smatraju da bi je, imajući u vidu genocid u Bosni, trebalo proširiti "... s najmanje dva elementa: (f) sustavno silovanje ljudi te (g) opsada gradova i namjerno ubijanje civila slučajnom i/ili ciljanom artiljerijskom vatrom."⁴⁷³ I M. Sells silovanje Bošnjakinja tretira genocidnim činom: "Organizirano silovanje bosanskih žena bilo je genocidno - smišljen napad na žene kao na one što rađaju."⁴⁷⁴

No, uz uvažavanje ta *dva elementa*, po našem mišljenju, uz eksplicitno *uvođenje država kao aktera zločina genocida*, o čemu je već bilo riječi, tu bi definiciju valjalo inovirati i *zločinima koji se vrše bilo kojim načinom masovnog uskraćivanja zadovoljenja nagonskih potreba ljudskog bića*.

Nagoni kao vojno oružje zločina genocida. Naravno, temeljni oblik zločina, pa i zločina genocida, što ga je agresija na BiH vršila, bio je - *masovna smrt ubijanjem*. No, zločini su se vršili i na druge načine. Prije svega, što i jest jedan od *patenata* ubijanja, vršili su se *uskraćivanjem zadovoljenja nagona ljudskog bića*. Uskraćivalo se ono gdje, s obzirom na antropološku konstituciju, nema izbora i gdje svako prikraćenje rezultira užasnom patnjom i, napokon, smrću.

Bez ovog Institutovog fundamentalnog izdanja neće se više moći meritorno i spoznajno superiorno govoriti i pisati o agresiji na Bosnu i Hercegovinu.

⁴⁷³ M. Sells., cit. djelo, str. 39.

⁴⁷⁴ Cit. djelo, str. 32.

Biološki poriv, nagon, instinkt, koji diktira *zadovoljenje hranom* bio je, prije svega, vojno sredstvo za ostvarivanje ratnoagresorskih ciljeva. Masovno, osviješteno, politički i vojno osmišljeno *prikraćivanje zadovoljenja ovog nagona za hranom* bilo je jedno od najmoćnijih sredstava ubijanja, i to ne pojedinaca, nego cijele nacionalne grupe, ovdje bošnjačkog naroda. Otuda, ovoj politici korištenja nagonске konstitucije kao vojnog oružja i masovnog ubijanja i daje karakter osmišljenog zločina genocida.

Nadalje, po svojim čudovišno antihumanim konzekvencijama, bili su, uz ovu prvu, na istoj ravni, zločini genocida izazvani *uskraćivanjem zadovoljenja biološkog nagona za žeđu*. Osviještena manipulacija prirodnom, nagonском, antropološki diktiranom potrebom za vodom, a onda i totalno uskraćivanje zadovoljenja ovog nagona, bili su jedno od najvažnijih oružja vojne sile i sastavni dio genocidne politike kako se ona provodila u toku agresije na BiH. Umrijeti od žeđi ili umrijeti od agresorskog hica ili granate: u toj prisili nije bilo alternacije. Vrhunac je genocidnog zločina.

I uskraćenje zadovoljenja biološke potrebe za *toplotom* jest bila *tehnika* direktne, *masovne smrti ubijanjem*. Uskraćenje i manipulacija izvorima toplote pokazali su se kao, ne samo političko, nego i *patentirano* oružje vojnog, genocidnog uništavanja civilnog stanovništva.

No, ako se u znanosti neupitno priznaje da postoje nagonски diktati za zadovoljenjem potreba za hranom, vodom i toplotom, onda je u toj znanosti manje izvjestan biološki rang nekih drugih ljudskih potreba. Dakle, diskutira se o tome da li i druge potrebe imaju nagonски karakter ili su one socijalno-kulturno stečene i civilizacijskim načinom života uobličene potrebe pa onda izlaze izvan prirodne determinacije, otvaraju i ostavljaju prostore izbora i slobode, ne pripadaju, dakle, *korpusu nužnosti* koje ulaze u samu antropološku konstituciju.

Tegobna ljudska iskustva agresija na BiH demantiraju neke od tih nedoumica. Pokazuju ta iskustva kako, naprimjer, neke od ljudskih potreba samo na prividan način figuriraju kao kulturni procesi socijalnog učenja prisvojene i stečene potrebe, a u stvari, egzistiraju u nagonskom rangu. U takvim prividima, naprimjer, egzistiraju *potreba za svjetlom* i *potreba za komunikacijom*.

To se nagonsko u ovim potrebama moglo osvjedočiti samo traumatičnim posljedicima totalne ograničenosti u njihovom zadovoljenju. Pokazalo se, samo prividno, kako se to u kulturologiji i socijalnoj psihologiji smatralo, da je riječ o artifičijelnim potrebama ljudske konstitucije. Potreba za *svjetlom* ima nagonski status a potreba za *komunikacijom*, bar dijelom, također, jest nagonskog karaktera, iskusilo se to ovdje sa agresijom na BiH. Uskraćivanje njihovog zadovoljenja jest bilo ne samo vojno oružje mentalnog i biološkog oštećenja i socijalnog invalidiziranja nego i masovne smrti ubijanjem. Nasilna proizvodnja mraka i prisilni prekid komunikacije s bližnjim (komunikacije dodirrom, viđenjem, susretom, kretanjem, pismom, poštom, glasom, telefonom, i sl.) pokazali su se kao moćno oružje zločina genocida. A nisu *nagonski diktirane potrebe za svjetlom i komunikacijom* uopšte registrirani u pomenutoj Konvenciji, niti, u našem uvidu, u koncepcijskom smislu, postoji dovoljno uobličen i vidljiv, znanstveno-stručni interes da se dokumentiranjem ovih metoda i oblika zločina, insistira na inovacijama u definicijskom određenju genocida iz pomenute Konvencije. Kao što nisu ni u sociologiji zločina genocida ni u pomenutoj Konvenciji registrirani i drugi oblici masovne smrti ubijanjem i to prikraćivanjem zadovoljenja drugih nagonskih potreba koje su se, inače, konvencionalno tumačile kao izvedene, kulturne potrebe bez kojih se, kako se vjerovalo, biološki može opstati.

Naprimjer, u jednoj optimistički intoniranoj verziji ljudskog bića, koja vjeruje i dokazuje da nije maligna destruktivnost, nego afinitet dobrom, koji se korigira samo odbrambenom destruktivnošću, ono što ulazi u antropološku bit ljudstva, sasvim se drugačije tumači fenomen ljudskog *bijega* od svake, posebno ratne opasnosti, u odnosu na tradicionalnu psihologiju nagonskog života koja taj fenomen i ne prepoznaje kao nagonski nego kao moralno-kulturološki fenomen. Posebno u tradicionalističkim društvima, društvima opsjednutim mitologijama, idolatrijama, epikom i nacionalističkim mistifikacijama, kultom rata, žrtve, vojne vrline i militarizma uopšte, bijeg se rigorozno diskvalificira u moralnom diskursu kao prezreno izdajstvo, odvratni kukavičluk, slabost karaktera, sitničavi egoizam, plačljivi pacifizam i sl. No, može li se govoriti o nagonskom statusu fenomena bijega?

Iskustvo odbrane od agresije, posebno u opsjednutim gradovima, pokazalo je da *fenomen bijega jest nagonski*, biološki, genetski situirani i determinirani fenomen. U ovom određenju, on, dakle, ne ostavlja mogućnosti izbora, ni slobode ni neslobode. Otuda, kad vojna sila uskraćuje zadovoljenje nagonске potrebe za bijegom, onda ona koristi nagonску strukturu ljudstva kao sredstvo masovnog ubijanja. Ilustracije tog korištenja su mnogobrojne. Naprimjer, granatiranje, bezdušno, ciljano, sistematsko, a ne slučajno, kad zaluta hitac, bolnica, jest ilustracija uskraćenja nagona bijega od opasnosti. Ovo uskraćenje bilo je sredstvo masovnog ubijanja i oružja vojne sile što, onda, posebno tu silu kvalificira kao silu zločina genocida.

Ili da ilustriramo to drugim fenomenom kojeg označavamo *slobodom od straha*. Ovaj fenomen je proglašen i političkim fenomenom, ali i jednim od oblika i sadržaja temeljnih, iskonskih ljudskih prava. Tako je, naprimjer, F.

D. Roosevelt proglasio-uvrstio (6. 1. 1941.) pored slobode mnijenja, slobode religije, ekonomske sigurnosti i *slobodu od straha* u temeljne ljudske slobode. Ali, sloboda od straha nije samo kulturološki, politički ili civilizacijski fenomen, dakle, nije on samo rezultat ili bitna komponenta konvencija o ljudskim pravima. On ima i svoje nagonsko utemeljenje, sloboda od straha je instinktivna, genetska komponenta odbrane života samog. I kada se uskraćuje masovno ta sloboda, onda na djelu imamo udar na samu biološku predestinaciju. Dakle, figurira oružani udar na tlu gdje nema izbora, a to je najgori oblik zločina: napadati tamo gdje nema alternative, znači izazvati izvjesnu smrt ubijanjem. Uskraćenje nagonskog poriva na slobodu od straha bilo je masovno sredstvo ubijanja i jedna od “metodika” vršenja zločina genocida. I to treba unijeti u korigirano poimanje zločina genocida.

U antropologiji, etnologiji, socijalnoj psihologiji obično se smatra da je *identitet kao stabilna struktura karaktera*, uz sav respekt njegove genetske predispozicije, u osnovi kulturološki fenomen, fenomen socijalnog učenja i političke socijalizacije. No, sa iskustvima iz agresije na BiH to se konvencionalno poimanje identiteta drugačije pokazuje. Zapravo, pokazuje se da je pitanje identiteta i njegovog funkcioniranja više pod biološkom nego pod vanjskom socijalnom presijom. To su znali, možda, neosvijesteno i agresori. *Totalno uskraćivanja prava na identitet i prisila na izvršavanje, za izvorni karakterni identitet, mnoštva neprirodnih uloga u kontekstu agresije pokazalo se kao moćno oružje vojne sile i sredstvom zločina genocida, odnosno, izazivanja smrti masovnim ubijanjem.* Ovdje Bošnjaka kao grupe unaprijed ideološkom indoktrinacijom dehumanizirane nacionalne zajednice, pa je ona u svijesti aktera zločina genocida i percipirana kao grupa koju treba uništiti, a sam čin uništenja je u takvoj pervertiranoj

nacionaloj svijesti doživljavan je kao epsko djelo oslobođenja, uzvišeni nacionalni čin, čak i djelo velike emancipatorske misije - odbrane hrišćanstva uopšte, pa i evropskog posebno, od, navodnog, islamsko-azijatskog barbarizma.

Prisilni rad kao zločin. U kontekstu ovdje pledirajuće redefinicije konvencionalnih određenja zločina genocida posebno je neophodno apostrofirati jednu osebujnu, mada u historiji, posebno nacifašističkih, zločina isprobanu i masovno praktikiranu formu zločina. Zapravo, ni stručna, ni politička javnost, nisu prepoznali ni *prisilni rad* kao *metodu* dehumanizacije žrtve zločina, moralnog degradiranja i, u krajnjemu, zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Sociologija genocida kao mlada sociološka disciplina, jer se počela razvijati tek od 70-tih godina 20. stoljeća, već je došla do općeg uvida da je sveopšta *dehumanizacija žrtve*, i to ne individue kao individe, nego njene etničke ili nacionalne zajednice kao cjeline, a to znači njeno totalno *sataniziranje*, moralno obezvređivanje, socijalno deklasiranje, i sl., ključna predradnja i sastavni dio zločina genocida. Njena je svrha, između ostalog, da pripremi masovnu svijest aktera zločina kako bi ona, uz moralnu bezosjećajnost i transformaciju zločina u akt *nacionalne časti* i *epsko-herojske uzvišenosti*, mogla vršiti i recipirati masovne zločine genocida kao *ne-zločine*.

Politika i praksa dehumanizacije Bošnjaka - žrtava zločina, kao bitna komponenta agresorske ideologije, medijske strategije i praktične politike genocida, koristila je, prošli smo i sami kroz ta iskustva, različite oblike i metode dehumanizacije, a među njima i *prisilni rad*. A prisilni rad, poznato je, dokumentirani je oblik nacifašističkog terora, njegove politike i *metode* zločina prema cijelim etničkim i

političkim grupama i zajednicama. Mnogobrojna su svjedočanstva koja potvrđuju da su i agresorske vlasti, i *legalne* vlasti beogradskog režima, i srpske parappravne vlasti u BiH, masovno primjenjivale prisilni rad nad Bošnjacima.

Veliki broj Bošnjaka, prije svega, civila, po bosanskim gradovima i selima, zarobljavani su na ulici, u stanovima, u autobusima i sl. Nakon toga dodjeljivan je *srpskim gazdama* na selima gdje su, kao *bijelo roblje*, dočekavši *osvetu nad Turcima*, kako su svoje zločine racionalizirali i emocionalno amortizirali, metodama njemačkog nacizma, prebivali obavljajući, pri tome, za njih, mnogobrojne poljoprivredne radove i druge seoske djelatnosti.

Ovaj oblik prisilnog rada spada u najsirovije oblike duhovnog i moralnog ponižavanja i psihološke destrukcije žrtve. Ali, svjedoči i o razmjerama u kojima je bila interiorizirana i ideja nacionalnog, rasistički intoniranog, narcizma i genocidne politike, one bolesne, umišljenje etničke superiornosti, ali stvarno bezrazložne što, naravno, zaslužuje posebna istraživanja.

Po gradovima primjenjivani su drugi oblici prisilnog rada. Faktički, kao civili - zarobljenici, prinuđivani su Bošnjaci, i to na organiziran, osmišljeni, ciljani način, uostalom, kao što je to bio slučaj i s prisilnim radom u srpskim selima, da pod formom radne obaveze, obavljaju najteže fizičke poslove kao što su istovaranje vagona, čišćenje ulica, kopanje grobova, molersko-farbarski radovi, higijenski poslovi u bolnicama, gradskim toplanama i sl. Na ovakve radove, i to ne slučajno, posebno su odvođeni Bošnjaci visokog obrazovanja i od javnog ugleda, inženjeri, učitelji, direktori i sl. Isto tako, prisilno odvođenje Bošnjaka na izvršavanje vojno-inžinjerskih radova predstavlja jedan od "standardnih" oblika prisilnog rada.

Imajući u vidu masovnu upotrebu nacističko-fašističke *metode* prisilnog rada, kao i to da je provođena na organiziran i osmišljen način, smatrajući da je i prisilni rad bitna komponenta agresorskih zločina genocida nad Bošnjacima, neophodno je inicirati da institucije koje se bave istraživanjima agresorskih zločina, u djelokrug svog rada uključe kako dokumentiranje prisilnog rada kao masovnog zločina nad Bošnjacima, tako i njegovu adekvatnu znanstvenu i javnu interpretaciju koja će potvrditi da je prisilni rad bio sastavni dio sistematske i osmišljene zločinačke politike i djelatne prakse. Isto tako, adekvatnom medijskom obradom neophodno je u javni diskurs uvesti praksu prisilnog rada kao oblika zločina nad Bošnjacima i dati joj primjerenu interpretaciju.

Napokon, Bošnjacima koji su obavljali prisilni rad treba izdejstvovati adekvatnu javnu moralnu ali i materijalnu satisfakciju. Na taj način dosadašnja nacionalna svijest, koja je bila do kraja neosviještena, o prisilnom radu kao zločinu, otvorila bi mogućnosti vlastite katarze i u ovom aspektu zločina.

4. S ONU STRANU FATALIZMA I RACIONALIZMA

Budući da je tegobna bošnjačka historija, posebno u 20. stoljeću, obilježena, između ostaloga, najradikalnijim oblicima poricanja i njihove egzistencije i egzistencije bosanske države kakvu su zločini genocida, ona ne može a da ne ostavlja imobilizirajuće tragove u mentalitetima i sposobnostima emancipatorskih anticipacija, to, onda, u *afirmaciji mišljenja* koje se kreće kako s onu stranu zapadanja *pod olovne utege* bilo kako pojmljenog *fatalizma* tako i s onu stranu nadmenih, *veselih oda moći racionalističkom* savladavanju podmuklih ili vidljivih igara povijesti, prepoznajemo i ono spasonosno, obećavajuće, egzistencijalno otvarajuće, dakle, *polje alternacija prisilama metapolitičkog stanja* koje je izvana, nasiljem nametnuto ali, dijelom, i samoskrivljeno. Evo nekoliko riječi o ovoj problematici.

Fenomen *naknadne pameti* je, po svemu sudeći, zagonetni antropološki fenomen. Uvrštavamo ga, dakle, u esencijalne predikacije same ljudskosti. U vrevi supstancijalnih historijskih događaja, u metežu koji traži egzistencijalni izbor alternacija, u doba kada je u mrežama demagogija, zaluđujućih anestezijskih i blještavila trenutne sile skriveno ono što pripada matici a što rukavcima povijesti, dakle, u vremenima socijalnih obrata, ratnih historija, fanatizma revolucioniranja ili restauriranja i sl., svakodnevni razum i um vodećih aktera politike funkcionira na jedan osebujan način - kao produkt multideterminacija što djeluju u tim historij-

skim kontekstima i ograničenih sposobnosti spoznaje njihovog karaktera i njihovih predvidljivih implikacija. Ono Hegelovo *lukavstvo historijskog uma*, zapravo, u takvim historijskim okolnostima, kao prisila *iza leđa*, stoji, vjerovatno, kao *olovni uteg* unutar relevantnog političkog mišljenja-djelovanja. Ako se tom *lukavstvu* dodaju i konspirativne atribucije međunarodne diplomatije, koja je bitno involvirana u sam tok historijskih zbivanja i njegovo oblikovanje, onda se u još jednom aspektu pojavljuju granice u dometima djelatnog političkog uma.

Za razliku od Hegela, koji faktički pod onim *lukavstvom uma* podrazumijeva u sekularnim terminima izraženu hrišćansku eshatološku projekciju povijesti kao dijela apriorne predestinacije, odnosno transcendentnog providjenja, a to u njegovom jeziku znači da će *svjetski duh*, htjeli to ili ne akteri povijesti, ipak, *na kraju doći na svoje*, probiti se kroz snagu i vulgaritete empirijskih interesa, htijenja i djelatnosti i *dospjeti do samog sebe*. Ovdje pod ovom sintagmom podrazumijevamo koliko jednostavnu toliko i kompliciranu činjenicu da historijski tok socijalnih obrata posreduje *nepregledni pluralizam*, sada još i globalizirajućih, što javnih i još više tajnih *determinacija* koje djelatni politički um nije u stanju prepoznati, spoznati i njima vladati ne samo u njihovoj cjelini nego i u njihovim partikularnim likovima. Dakle, ne stojimo na stanovištu neke predestinirajuće, eshatološke, monodeterminističke, nekim fatumom određene, uz to evrocentrično pojmljene - slike povijesti kao nužno unaprijed određene pravolinijske povijesti. Naprotiv, povijest je, recimo to ovdje koncizno bez elaboracija, polje alternacija dostupno ljudskom izboru.

Pa ipak, neovisno od toga kako pojmlili ono *lukavstvo historijskog uma*, kao hrišćansku eshatologiju, sekularno djelo svjetskog duha ili objektivnu, svjetovnu netransparentnost

pluralizma povijesnih determinacija, stoji, figurira, *kad sve prođe*, onaj fenomen *naknadne pameti*. Hegel ga je shvatio kao samu bit filozofije: *minervina sova mudrosti - filozofije polijeće u sumrak*, kad je Epoha sazrela pa je iscrpljena na svom zalasku te se ona tek post festum - u mislima može filozofski razumjeti i obuhvatiti.

Što se, međutim, pokazuje, kada je riječ o percepcijama bošnjačke i bosanske povijesti s tim *usudom koji prisiljava na naknadnu pamet?*

Iracionalni mentaliteti

Metapolitičko stanje unutar kojeg prebiva Bosna i Hercegovina te bošnjačka nacija, kao i tragična bošnjačka historija, tumače se na različite načine. Uz racionalni diskurs manifestiraju se i sklonosti ka nekoj vrsti njihove mistifikacije. Ovdje ćemo u kritičkom uklonu ukazati na njihova dva lika, jedan koji slijedi, što metaforički a što zbiljski, *mentalitet fatalizma* i drugi koji slijedi logiku *racionalističkog diskursa*.

Prošli smo kao Bošnjaci doba čije supstancijalno određenje ponajbolje pogađa riječ Eliasa Kanetija: to je "... tako reći, deklarirano doba smrti, u kome se smrt okreće prema cijeloj jednoj proizvoljno izabranoj grupi."⁴⁷⁵ No, nije se ostalo na deklarativnosti. Bosna ni Bošnjaci nisu ni proizvoljno izabrani kao dehumanizirani objekt zločina genocida. Bili su, i jesu, *objekt*, neizlječivo traumatizirane žudnje *hrvatske kifle* za transplantacijom *bosanskog trbuha*. Bili su i jesu nerješiva zagonetka srpskog teritorijalnog nacionalizma. Ni doba *objave* masovne, kolektivne smrti Bošnjaka nije ništa ni slučajno, ni nešto manjinsko - nije djelo neke sekte, fan-

⁴⁷⁵ Elias Canetti, *Mase i moć*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984., str. 60.

tazirane klike, marginalnog terorizma. Naprotiv, riječ je o *deklaraciji* - djelu države i njene organizirane moći. No, zna se iz povijesti ideja: da ne padne na *plodno tlo* ni jedna ideja, pa ni temeljne ideje velikodržavne agresije na Bosnu i Hercegovinu, ne bi mogle biti djelatne, energetske, omamljujuće i narkotički uzbuđujuće.

Ali, što jest i što ga čini? To humusno tlo odakle dolazi? To su pitanja i to je onaj poriv što tjera emancipatorski orijentiranu znanost da dešifrira, iz njegovog povijesnog tla, zagonetku velikosrpske i velikohrvatske agresivnosti. No, tu tjera i jedan drugi *žalac nezadovoljstva*: moralna nesvjestica, stanje umobolnog narcizma i kolektivne opijenosti. Onemogućava se proboj svijesti, ako je on uopšte i moguć, o vlastitim zločinima. Svaka nacija, pišaće indijski pjesnik i nobelovac, "... ima svoju istoriju razbojništva, laži i pogažene vjere...".⁴⁷⁶ Genocidni rat protiv Bosne i Bošnjaka spada u sam vrh *istorije razbojništva* onog srpstva kako ga je shvatio i prakticirao tradicionalni velikodržavni nacionalizam, na koncu, transformiran i u nacifašizam.⁴⁷⁷ No, na djelu je nesvjestica koja imobilizira racionalnu svijest o sopstvenom zločinu. Upravo srpska meritokratija ali i zalučena svijest svakodnevnice ponajbolja su ilustracija Tagorina iskustva po kojem može "... cio narod da izvodi svoj sistematski program najotrovnijeg samoljublja, a da niko ne bude svjestan svoje moralne pokvarenosti, šta više, on se opasno razgnevi ako mu se obrati pažnja na to".⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Rebindrant Tagore, *Nacionalizam*, Alfa, Beograd, 1990., str. 26.

⁴⁷⁷ O toj transformaciji vidjeti u: Žak Žilijar, *Fašizam koji nadire*, cit. izd.

⁴⁷⁸ R. Tagore, cit. djelo, str. 36.

No, emancipatorski orijentirana znanost budi *opasni gnjev* upravo zbog toga što djeluje osvještavajuće. Demistificiraju porijeklo i karakter te masovne srpske, hipnotički snažne nesvjestice. S njom srpski neonacizam prikriva vlastita zlodjela. Maskiran u patriotske fraze na smrt bolesnom patetikom i s bestidnim ganućem prikazuje svoje zločine kao čin nacionalne uzvišenosti, trijumf srpskog svjetsko-povijesnog poslanja i pobjedu emancipatorskog srpstva. Međutim, emancipatorski orijentirana znanost lišena je straha: ona hoće da sudjeluje u destrukciji tog *najotrovnijeg samoljublja* kojim se mimikriraju zločini genocida nad Bošnjacima i one *gramzivosti cijele nacije* koja se, kako još u 19. stoljeću piše Džon Raskin, "... pokazuje nesposobna za povjerenje, iskrenost ili pravičnost i prouzrokuje na taj način, u određeno vrijeme, svoj gubitak i kaznu svakoj osobi".⁴⁷⁹

U tom pregnuću i u nastojanju da otkrije i protumači ono već pomenuto *povijesno tlo* na kojem se sa tako tropskom bujnošću *prima* agresivna državna politika i demistificira porijeklo i karakter stanja one idolatrijske nesvjestice, emancipatorski orijentirana znanost se čuva pseudoznanstvenih konstrukcija. Bez obzira koliko povijest srpske duhovnosti bila obuzeta političkim implikacijama folklornog paganstva i pseudohrišćanstva, ona zna da ta obuzetost nije apsolutna. Zato ona demonstrira i onu alternativnu, istina manjinsku, duhovno-kulturnu struju prosvjetiteljske racionalnosti koju, uzmimo, u srpskoj tradiciji predstavlja Dositej Obradović. Pokazuje on to, naprimjer, odbijajući teze o njihovom etničkom srpstvu, i u svojoj percepciji Bošnjaka kao Bošnjaka.

⁴⁷⁹ Džon, Raskin, *Vrednosti*, Kultura, Beograd, 1965., str. 156.

Također, čuva se ona znanost svake pozicije biološke predestinacije u interpretaciji: ne posreduje srpsku ili hrvatsku "... istoriju, razbojništva, laži i pogažene vjere..." nikakav genetski apriorij, nego medijaliziraju je društveno-povijesne determinacije. Isto tako, ova se znanost čuva da se ne inficira ni opakom bolešću koja se zove *ksenofobija*. Ona je bezrazložna budući da bošnjačka prevencija nekog novog zločina genocida jest nešto realno, racionalno nužno jer je utemeljena u permanentnoj reprodukciji temeljnih iracionalizama srpske i hrvatske nacionalističke ideologije.

U teorijsko-duhovnom doprinosu formulaciji i objektivaciji političkog programa prevencije zločina genocida nad Bošnjacima emancipatorski orijentirana znanost mora, takođe, da ostvari uvid i da slijedi jezik doktrinarnih aktera srpske i hrvatske nacionalne ideologije, da prezentira njihove dijagnostičke rezultate u tumačenju vlastita srpskog i hrvatskog identiteta, da na vidjelo iznosi, u izvornim verzijama, duhovne likove srpskog i hrvatskog samorazumijevanja. Izbjegava, na taj način, ova znanost svaku imputaciju jer otčitava autentični duh dominirajuće srpske i hrvatske kako epsko-narodne tako i akademske samosvijesti u njenim nacionalističkim likovima.

I još nešto, decencijama su srpska i hrvatska inteligencija pisale bosansku i bošnjačku povijest, te tumačili njihov identitet. Vrijeme je za radikalni obrat. Predstoji velika zadaća demistificirati predrasudnu historiografiju koja je decenijama posredovala i znanstvena djela bošnjačke inteligencije. No, ta predrasudna historiografija jeste i demonstracija historiografskog neznanja. Tradicionalni srpski akademski narcizam razbija se na stvarnom historiografskom neznanju, naprimjer, o srednjovjekovnoj Bosni, Bosanskoj crkvi, porijeklu i, navodnoj, karakterologiji Bošnjaka i sl. Etničke predrasude udružene sa neznanjem

nisu mogle rezultirati ničim drugim do historijom kao mitologijom.⁴⁸⁰ Otuda, emancipatorski orijentirana znanost treba da participira u racionalnoj demistifikaciji srpske i hrvatske historiografije uopće, i o Bosni posebno. Pokazuje se, njihova pseudoznanstvenost služila je i služi, kao ideološki aparat utemeljenju i artikulaciji srpskog i hrvatskog velikodržavlja te profiliranju onog *otrovnog samoljublja* i one *gramzivosti cijele nacije* kao emanaciji srpskog ili hrvatskog svjetsko-povijesnog mesijanstva.⁴⁸¹ U raščaravanju tih halucinantnih uobraženja, izvjesno je, moraju participirati i društvene znanosti ukoliko im je stalo do emancipatorski inspirirane spoznaje.

Znanost i tajne historije

No, stoji pitanje: dokle sežu spoznajni uvidi emancipatorski orijentirane društvene znanosti? Postoje li i gdje su njegove granice? Da li je uopće moguće znanstveno racionalno savladati obilje historijskih iracionalizama? Ili je, u tumačenju bošnjačke povijesti, nužno ostaviti mjesta i za mistične, misteriozne, zagonetne momente?

Četiri knjige, jedna Nijaza Durakovića, objavljena pod naslovom *Prokletstvo Muslimana*,⁴⁸² knjiga Fuada Saltage *Da li je genocid sudbina Bošnjaka?*,⁴⁸³ knjiga Alije

⁴⁸⁰ Da je, naprimjer, u srednjovjekovnoj Bosni sve srpsko, od stećaka do pisma, u mitološkoj perverziji demonstrira Dragoljub Dragojlović, *Istorija srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Svetovi, Novi Sad, 1997.

⁴⁸¹ O srpskoj i hrvatskoj mitologiji mesijanstva vidjeti u našoj knjizi *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1999.

⁴⁸² Peto izdanje, Harfo-Graf, Tuzla, 1998.

⁴⁸³ SALF, Sarajevo, 1996.

Izetbegovića *Bosansko čudo otpora*⁴⁸⁴ te njegova posthumno priređena i objavljena knjiga *Tajna zvana Bosna*,⁴⁸⁵ identificirajući naslovima vlastite temeljne misli - vodilje, uvode, u znanstvenoj, posebno historiografskoj literaturi, nekonvencionalne termine - pojmove. Dakako, riječ je o izrazima *prokletstvo*, *sudbina*, *čudo* i *tajna*. Ako oni, makar i u upitnom obliku, pretendiraju da odgonetnu supstancijalnu odrednicu povijesnog bivstvovanja Bošnjaka, ako dakle, hoće promovirati i jezik vanracionalnog kao jezik povijesne hermeneutike, onda se, naravno, postavlja pitanje o metodičko-znanstvenom utemeljenju takve promocije. Pitanje je tim suvislije ako se pomenutim izrazima - pojmovima - odrednicama logosa povijesnog bivstvovanja Bošnjaka pridruži i izraz *tragizam* kao ono što, ne samo da ulazi u taj logos, nego prema pledoajeu Fuada Saltage, treba ući i u modernu bošnjačku nacionalnu svijest. Naime, u jedan od bitnih uslova koje treba ispuniti kako zločin genocida nad Bošnjacima ne bi bio njihova *sudbina* i u budućnosti, jest "... valorizacija tragičnog ethosa naše povijesti, uzroka i posljedica kontinuiteta zločina genocida. Prema našem uvjerenju, Bošnjaci će najlakše osvijestiti svoju nacionalnu egzistenciju kada tragizam povijesti postane sastavnim faktorom suvremene nacionalne svijesti".⁴⁸⁶ Kako je, dakle, riječ o vanznanstvenim terminima-pojmovima-odrednicama to oni traže svoju metodičko-znanstvenu legitimaciju.

No, takva legitimacija je moguća tek unutar odgovarajućeg poimanja same povijesti. Termini *prokletstvo*, *povijesna sudbina*, *čudo*, *tajna*, *tragizam* i sl., neodoljivo asociraju na misao ili slutnju kako povijesno bivstvovanje Bošnjaka

⁴⁸⁴ BIH PRESS, Sarajevo, 1995.

⁴⁸⁵ SDA, Sarajevo, 2004.

⁴⁸⁶ Fuad Saltaga, nav. djelo, str. 313.

posreduje logika neke iracionalne predestinacije i pri tome je svejedno radi li se o predestinaciji imanentnog ili transcendentnog porijekla. Nema, međutim, racionalnog utemeljenja afinitet koji bošnjačku historijsku tragiku tumači nekom njihovom apriornom predispozicijom da budu žrtve genocida. Kritizirajući predstavu da je "... genocid postao sudbina bošnjačkog naroda, koja ga prati tri stoljeća, pa ga ni u budućnosti ne očekuje ništa bolja perspektiva ...",⁴⁸⁷ Enver Redžić se će upozoriti: "Opasno je po narod ako mit genocida postane značajka i refleks njegove historijske svijesti, jer se pokazalo da mit historijske tragike sprječava da racionalno gledište i odnos dođe do izražaja u načinu života i duhovnosti naroda."⁴⁸⁸

No, na drugoj strani, spoznajno ne funkcioniра ni *racionalistički diskurs* koji ovu asocijativnu misao o predestinaciji vrednuje a priori kao nešto negativno. Povijest ljudskog roda, povijest ljudi, naroda i država nije, previđa to ova opsesija *racionalističkim*, odnosno, unaprijed datom *umnošću* same historije, nešto samo po sebi i do kraja transparentno niti je diktirano umom providenja ili nužno napredujućim logosom imanencije. Samo narcistički racionalizam u povijesti prepoznaje čisto djelo povijesnog uma. Racionalni uvid, pak, zna da je povijest polje slučajnosti i iracionalnog, polje nasilja i nepredvidljivog, polje *prsta sudbine* i hirova subjektivističke volje i neuračunljivih okolnosti pa ostaje, dakle, prostor koji se ne može do kraja racionalistički savladati.

U povijesti, dakle, ima mjesta i za afinitete prema tajnom, mističnom, neprozirnom, neizračunljivom. Otuda mi ovdje

⁴⁸⁷ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama historijske nauke*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000., str. 38.

⁴⁸⁸ Cit. djelo, str. 38.

i plediramo ono poimanje povijesti općenito, i bošnjačke povijesti posebno, koje zna za razlikovanje između racionalnog i racionalističkog kako u empirijskom ponašanju ljudi tako i u metodičko-znanstvenom razumijevanju ljudske povijesti. Pri tome se oslanjamo na Franca Nojmana (Franz Neumann), znamenitog predstavnika čuvene *kritičke teorije društva*. Dakle, on nas upućuje na razlikovanje racionalnog i racionalnosti, s jedne strane, i racionalističkog i racionalizma, s druge strane. Racionalna teorija društva i povijesti "... ne poriče da ljude, ljudske skupine ili klase ne potiču i drukčiji do intelektualni motivi, recimo praznovjerje, vjera ili potisnuti nagoni. Racionalni pristup vidi da te iracionalne snage imaju više ili manje presudnu ulogu, uzima, dakle, u obzir postojanje svih mogućih iracionalnih elemenata i pokušava ih objasniti. On hoće pokazati kako i zašto postoje takvi iracionalni tragovi (uz pomoć psihologije na razini pojedinaca, uz pomoć sociologije na razini socijalnih snaga) i hoće objasniti zašto se odnos između racionalnih i iracionalnih snaga mijenja. Racionalistički pristup, naprotiv, promatra čovjeka kao čisto intelektualno biće, kao apstraktnu tačku pridruživanja."⁴⁸⁸

Prema tome, znanstveni diskurs treba logički konzistentno, što samoosvijesteno, što imanentno, da provodi ovo razlikovanje između racionalnog i racionalističkog i u tumačenju bošnjačke povijesti. Upravo u ovom razlikovanju nalazi se metodsko-znanstveno utemeljenje upotrebe već pomenutih kao i drugih vanznanstvenih pojmova. Njima se, zapravo, želi uhvatiti i identificirati svijet iracionalnog koji je u supstancijalnom smislu određivao i povijesno prebivanje bošnjačkog naroda.

⁴⁸⁸ Franz, Neumann, *Odnos suvremenosti prema vladavini zakona*, Politička misao, br. 4, Zagreb, 1990., str. 29.

Da bi se to identificiralo i iznijelo na vidjelo moraju se, na drugoj strani, u pomoć pozvati različiti znanstveni diskursi. Ontološki i antropološki diskurs je tu da bi se zločin genocida nad Bošnjacima protumačio i iz najapstraktnije perspektive - iz horizonta supstancijalne podvostručenosti ljudske prirode. Kako ona ne figurira van vremena i prostora, nego je posredovana konkretno-historijskim kontekstima, to se hoće nagonski svijet prikazati kao svijet transformiran i objektiviran osebnostima konkretno-povijesnog razvoja na balkanskim prostorima. No, i ovim bi se diskursom završilo u apstraktnim, beživotnim određenjima da se u tumačenju povijesti zločina genocida ne ulazi u prikazivanje posebnih momenata te povijesti, kakvi su, uzmimo, teorijski potencijal hrišćanstva kada se ono iz univerzalističke etike dobra i civilizacijske sile kultiviranja transformira u ideologiju državnog ekspanzionizma, koji uključuje i genocidne činove, zatim posebno bosansko-hercegovački konfesionalni, etnički i državno-politički razvoj, potom, srpskopравoslavna recepcija prethrišćanskog paganizma, povijest širenja islama i konstituiranje etničko-nacionalno-bošnjačke egzistencije, pojava i uobličavanje srpske i hrvatske nacionalne zajednice iz religijskih identifikacija i sl. Naravno, u tumačenju porijekla i kontinuiteta zločina genocida nad Bošnjacima mora se ući i u politički diskurs, pa ono iracionalno vezati i za osebnosti u srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideologiji, a posebno u razvoju, sadržini i povijesnim aspiracijama ideologije i politike srpske državnosti.

U ovom, dakle, pluralnom metodsko-znanstvenom horizontu, s onu stranu svakog racionalističkog pristupa povijesti i ljudskom ponašanju u njoj, koji ljudsko biće reducira na idealitet njegove konstitucionalne umnosti, a ljudsku povijest svodi na djelo emancipatorske, uz to napredujuće, racionalizacije, moći će se utemeljiti upitna riječ o sud-

bonosnom rangu i iracionalnom porijeklu zločina genocida nad Bošnjacima. Istovremeno, valja to podvući, ova multidisciplinarnost činiće utemeljenijim i osebnim nove znanstvene tekstove u odnosu na dosad objavljene studije o zločinima genocida nad Bošnjacima.

Rezultati ovih dosadašnjih studija nisu sasvim jednoznačni. Ta višeznačnost proizilazi iz dijagnoza po kojima povijesni faktori obnavljanja genocida nad Bošnjacima nisu - anulirani. Ali, kako, u našem uvidu, povijest jest polje alternacija, a ne monodeterminističkih pravocrtnosti koje ne ostavljaju izbor, to ove studije plediraju jedan kulturno-duhovni i državno-politički *program prevencije* s kojim bi bošnjački narod spasonosno izlazio u susret trajućim genocidnim potencijama što ih u sebi nosi konkretno-povijesni kontekst unutar kojeg su Bošnjaci bivstvovali i unutar kojeg će bivstvovati i u vremenu koje je pred nama. Biti spreman na savladavanje iracionalizma naše savremenosti ostaje egzistencijalna nužnost tog *programa prevencije* mogućih zločina genocida. U njega, pored obnove nacionalne samosvijesti i u njenom povijesnom aspektu, ulazi i državno-politička samokonstitucija u liku suverene i nezavisne države BiH.

5. BIBLIOGRAFIJA

1. **Anderson, Benedict**, *Nacija: zamišljena zajednica, Razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
2. **Arsenijević, Matej**, *Pravoslavlje i Rat*, <http://www.nationalism.org/sf/srpski/pravoslavljeirat.html>
3. **Ash, Timothy Garton**, *Nacija u stanju poricanja*, The Guardian, 6. mart 2002., www.b92.net/feedback/mišljenja/
4. **Azinović, Vlado**, priredio, *Kontroverzna sjećanja Majkla Rouza*, Vreme, br. 438 i 439, Beograd, 13. i 20. mart 1999.
5. **Babić, Ante**, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
6. **Babić, Ante**, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
7. **Balibar, Etijen, Mi, građani Evrope?** Beogradski krug, Beograd, 2003.
8. **Banac, Ivo**, *Cijena Bosne*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1996.
9. **Bartol, Letica, Slaven, Letica**, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
10. **Basler, Đuro**, *Visoko učilište Crkve bosanske u mjestu Bosna*, Pregled, br. 4, Sarajevo, 1975.
11. **Berić, Dušan**, *Pogled na literaturu o otporu austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini*, u zborniku radova sa naučnog skupa *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1878., Posebna

izdanja, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.

12. Beš, Rahel, *Nije građanski rat nego genocid*, u: "Etničko čišćenje" Genocid za "Veliku Srbiju", priredio T. Zulch, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996.

13. Bildt, Carl, *Misija mira*, Zid, Sarajevo, 1998.

14. Bloh, Ernst, *Politička mjerenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1978.

15. Bosanska priča generala Rouza, NIN, Beograd, 10. decembar 1998.

16. Brownin, Gary, *Političke ideologije*, u: Barrie Axford, Gary K. Browning, Richard Huggins, Ben Rosamond, John Turner i Alan Grant, *Uvod u politologiju*, Politička kultura, Zagreb, 2002.

17. Buden, Boris, *Iz razgovora* na Radio Slobodna Evropa, 2. mart 2003., prema: <http://www.danas.org/programi/mag>.

18. Bžežinski, Zbignjev, *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 1999.

19. Campbell, David, *Nacionalna dekonstrukcija, Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Forum Bosna, Sarajevo, 21/03.

20. Canetti, Elias, *Mase i moć*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984.

21. Čekić, Smail, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1995.

22. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.

23. Čelebi, Evlija, *Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo-Publishing, 1996.

24. **Cigar, Norman**, *Genocid u Bosni, Politika "etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 20.
25. **Ćirković, Sima**, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
26. **Ćirković, Sima**, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964.
27. **Ćirković, Sima**, *Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem Srednjeg vijeka*, u: *Zbornik radova Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Muzej grada Zenica, Zenica, 1973.
28. **Conversi, Daniele**, *Tko su bili secesionisti?*, *Problem pogrešnog identiteta u bivšoj Jugoslaviji*, u: Carole Modge, Mladen Grbin, *Europa i nacionalizam*, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.
29. **Čulić, Marinko**, *Tuđman, Anatomija neprosvijećenog apsolutizma*, Feral Tribune, Split, 1999.
30. **Dedijer, Stevan**, *Kraj mita "Velika Srbija"?*, <http://www.hic.hr/books/jugoistocna-europa/dedijer.htm>
31. **Devereux, Georges**, *Komplementaristička etnopsihoanaliza*, August Cesarec, Zagreb, 1990.
32. **Dizdarević, Ismet**, *Nezaborav, usjeklina genocida*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2003.
33. **Donia, R. J., Fine, V. A. Jr.**, *Bosna i Hercegovina: tradicija koju su izdali*, FAMA, Sarajevo, 1995.
34. **Đordano, Kristijan**, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
35. **Doubt, Keith**, *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003.
36. **Dragojlović, Dragoljub**, *Istorija srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Svetovi, Novi Sad, 1997.

37. **Duraković, Nijaz**, *Prokletstvo Muslimana*, Peto izdanje, Harfo-Graf, Tuzla, 1998.
38. **Đapo, Fahrudin**, priredio, *Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u politici i praksi dr. Franje Tuđmana*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1998.
39. **Džaja, M. Srećko**, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, drugo i popravljeno izdanje, ZIRAL, Mostar, 1999.
40. **Džekobi, Rasel**, *Kraj utopije*, Beogradski krug, Beograd, 2002.
41. **Elezović, Gliša**, *Turski izvori za istoriju Jugoslavije*, Bratstvo, XXVI, Beograd, 1932.
42. **Eriksen, Thomas Hylland**, *Paranoja globalizacije, Islam i svijet poslije 11. septembra*, Sejtarija, Sarajevo, 2002.
43. **Esposito, L. John**, *Islamska prijetnja mit ili stvarnost?*, Selsebil, Živinice, 2001.
44. **Fein, Helen**, *Sociologija genocida (uvod)*, Treći program Hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993.
45. **Filipović, Muhamed**, *Povijesničar i političar dr. Franjo Tuđman*, Oslobođenje, Sarajevo, 10. VII 2002., i dalje.
46. **Fischer, Wladimir**, *Izgradnja i razgradnja jugoslovenskih identiteta putem stereotipa*, u: Carole Hodge, Mladen Grbin, *Europa i nacionalizam*, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.
47. **Folmer, Johanes**, "Bruka Evrope" - zapad je zakazao, u: "Etničko čišćenje" Genocid za "Veliku Srbiju", Dokumentacija Društva za ugrožene narode, priredio Tilmann Zulch, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1996.
48. **Fontet, fr Fransoa**, *Rasizam*, XX vek, Beograd, 1999.
49. **Fuše, Mišel**, *Evropska republika, Između istorija i geografija*, Stubovi kulture, Beograd, 2000.
50. **Gidens, Entoni**, *Sociologija*, CID, Podgorica, 1998.
51. **Giljferding, Aleksandar**, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.

52. **Grdelj, Stjepan**, *Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija*, www.komunikacija.org.yu/komun...
53. **Grmek-Gijadra-Šimac**, *Etničko čišćenje: Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Globus, Zagreb, 1993.
54. **Gutman, Roy**, *Svjedok genocida*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995., str. 7.
55. **Hadžiselimović, Omer**, *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo, 1989.
56. **Hantington, S.**, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000.,
57. **Hantington, Semjuel**, *Sukob civilizacija*, CID Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000.
58. **Hastings, Adrian**, *Gradnja nacionaliteta*, Buybook, Sarajevo, 2003.
59. **Hejvud, Endru**, *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
60. **Hodge, Carole, Grbin, Mladen**, uredili, *Europa i nacionalizam*, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.
61. **Hofbauer, Hanes**, *Balkanski rat, Razaranje Jugoslavije 1991-1999*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
62. **Holbrooke, Richard**, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998.
63. **Ibrahimagić, Omer**, *Bosanska državnost i nacionalnost*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2003.
64. **Izetbegović, Alija**, *Bosansko čudo otpora*, BIH PRESS, Sarajevo, 1995.
65. **Izetbegović, Alija**, *Tajna zvana Bosna*, SDA, Sarajevo, 2004.
66. **Jakišić, Božidar**, *Balkanski paradoksi*, Filozofija i društvo, 1995. broj 8, str. 55 i 56.
67. **Jaliman, Salih**, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Historijski arhiv, Tuzla, 1997.

- 68. Jaliman, Salih**, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, Hamidović, Tuzla, 1999.
- 69. Jaliman, Salih**, *Studija o bosanskim bogumilima*, Opština Kalesija, Tuzla, 1996.
- 70. Jesse, Eckard**. *Tipologija suvremenih političkih sustava*, Panliber, Osijek-Zagreb-Split, 1999.
- 71. Jezerski, Božidar**, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, Bemust, Sarajevo, 2000.
- 72. Johnstone, Diana**, *Jugoslavija kroz tamne naočare: politika, mediji i ideologija globalizacije*, Covert Action Quarterly (USA), br. 67, proljeće-ljeto 1997., cit. prema: <http://vesti.beograd.com/srpski/članci>
- 73. Johnstone, Diane**, *Relativizacija Holokausta*, <http://www.emperors-clothes.com/serbo-croatian/articles/sr-holocaust.htm>
- 74. Kisindžer, Henri**, *Da li je Americi potrebna spoljna politika*, Danas, 8. juli 2003.
- 75. Klaić, Nada**, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994.
- 76. Kosik, Karel**, *Dijalektika konkretnog*, Prosveta, Beograd, 1967.
- 77. Kovačević, Desanka**, *Pad bosanske države prema dubrovačkim izvorima*, Godišnjak Društva istoričara BiH, Godina XIV, Sarajevo, 1964.
- 78. Kovačević, Desanka**, *Prilog pitanju ranih bosansko-turskih odnosa*, Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XI, Sarajevo, 1960.
- 79. Kovačević, Desanka**, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela Naučnog društva NR BiH, knj. XII, Sarajevo, 1961.
- 80. Kovačević, Mate**, *Kosovski boj u bečkim odajama*, Fokus, Zagreb, 24. 10. 2003.
- 81. Kovačić, A. S.**, *Pad Bosne i Hercegovine pod Turke u spisima bosanskohercegovačkih franjevaca*, Nova et vetera, Svezak 1. Sarajevo, 1979.

82. **Kuper, Leo**, *Prevenција genocida*, Treći program Hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993.
83. **Kuper, Leo**, *Teorije genocida*, Treći program Hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993.
84. **Lovrenović, Dubravko**, *Srednjovjekovna Bosna i srednjeeuropska kultura*, Forum Bosna, Sarajevo, br. 5/1999.
85. **Maass, Peter**, *Ljubi bližnjega svoga*, Međunarodni teatarski i filmski festival MES, Sarajevo, 1998.
86. **Maćić, Bećir**, *Zločini protiv mira*, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.
87. **Madžar, Božo**, *Prikaz otpora austrougarskoj okupaciji 1878. u izvještajima njemačkog konzula*, u zborniku radova sa naučnog skupa *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1878., Posebna izdanja, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.
88. **Magaš, Branka, Žanić, Ivo**, uredili, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, Naklada Jesenski i Turk, Dani, Zagreb-Sarajevo, 1999.
89. **Marinčić, Anto**, *Opsjenar*, Hrvatsko Slovo, br. 368, Zagreb, 10. svibnja 2002.
90. **Matić, Tomo**, *Izvještaj austrijskog političkog emisara o Dubrovniku iz g. 1805*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik, 1931.
91. **Miljković, Maja**, *Beogradski historiografski krugovi i problem nacionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka*, Prilozi, br. 29, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000.
92. **Monnesland, Svein**, *Zapadnjačke percepcije Bosne*, u: Carole Hodge, Mladen Grbin, *Europa i nacionalizam*, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.
93. **Neumann, Franz**, *Odnos suvremenosti prema vladavini zakona*, Politička misao, br. 4, Zagreb, 1990., str. 29.

94. Nilević, Boris, *O bosansko-turskim odnosima do 1463. godine*, Pregled, br. 4, Sarajevo, 1976.

95. Novaković, Stojan, *Iz memoara Ibrahim-Manzur Efendije o nekim događajima u Bosni i Srbiji iz 1813 i 1814*, Spomenik, XXII, Beograd, 1893.

96. Numov, P. Jevgenij, *Bosanski i humski vlastelčiči*, Godišnjak društva istoričara BiH, 1977.-1979., Sarajevo, 1979.

97. O'Donnell, Patrick J., Grbin, Mladen, *Simbolička identifikacija i pogrešne predodžbe o konfliktu u bivšoj Jugoslaviji*, u: Carole Hodge, Mladen Grbin, *Europa i nacionalizam*, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.

98. Oven, R. *Balkanska odiseja*, Hrvatska sveučilišna naklada - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.

99. Patin Alphonse - Louis Jozeph, *Bosna očima francuskog konzula*, Altermedia, Sarajevo, 1992.

100. Petrović, Rade, *Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878.*, Prilozi, Institut za istoriju, br. 11-15, Sarajevo.

101. Petrović, Rade, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine Bosne i Hercegovine*, u zborniku radova sa naučnog skupa *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1978., Posebna izdanja, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.

102. Petrović, Rade, *Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878.*, objavljeno u zborniku radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100. godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, Posebna izdanja XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, tom I-III, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.

103. Plevnik, Danko, *Smisao Bosne*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1997.

- 104. Primorac, Igor**, *Moralna odgovornost srpskih intelektualaca*, u: *Utvara nacije*, Beogradski krug, br. 3-4/1996, 1-2/1997.
- 105. Raskin, Džon**, *Vrednosti*, Kultura, Beograd, 1965.
- 106. Redžić, Enver**, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000.
- 107. Ribičić, Ciril**, *Geneza jedne zablude, Ustavnopravna analiza nastanka i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne*, Jesenski i Turk, Zagreb, Sejtarija, Sarajevo, Založba Bogataj, Idrija, 2000.
- 108. Rudolf, Zaplata**, *Stari konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade*, Gajret, Kalendar za 1937. godinu, Sarajevo, 1936.
- 109. Sadiković, Ćazim**, *Sumrak Ujedinjenih nacija*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
- 110. Saltaga Fuad**, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka?*, SALF, Sarajevo, 1996.
- 111. Šamić, Midhat**, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
- 112. Šamić, Midhat**, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.
- 113. Šarac Džemil**, *Izrođenje JNA u rušenju AVNOJSKE Jugoslavije*, Socijaldemokrat, br. 3, Sarajevo, 2000.
- 114. Sekelj, Laslo**, *Nacionalizam i demokratija: tri tipa transformacije u Istočnoj Evropi*, časopis *Nova srpska politička misao*, NP Vreme d. o. o., br. 2-3, Beograd, 1998.
- 115. Sells, A. Michael**, *Iznevjereni most, Religija i genocid u Bosni*, ITD "Sedam", Sarajevo, 2002.
- 116. Sells, Michael**, *Vjera, historija i genocid u BiH*, (1996), u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, priredio Fikret Karčić, Behram-begova medresa, Tuzla, 2001.
- 117. Šiber, Stjepan**, *Svjedočenja: Pripreme JNA za rat protiv Bosne i Hercegovine*, Socijaldemokrat, br. 9, Sarajevo, 2002.

- 118. Simms, Brendan**, *Najsramniji trenutak, Britanija i uništavanje Bosne*, Buybook i Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji u saradnji sa *The Bosnian Institute*, London, Sarajevo-Beograd, 2003.
- 119. Šljivo, Galib**, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka, 1988.
- 120. Šljivo, Galib**, *Omer-paša Latas*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- 121. Smit, D. Antoni**, *Nacionalizam i modernizam*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
- 122. Soldatić, Dalibor**, priredio, *Balkan je samo ogledalo pretenzionozne stare veštice Evrope*, Vikend, 11-12. januar 2003., <http://www.danas.co.jy/20030111/v>.
- 123. Stojanović, Svetozar**, *Glavni činioci nasilnog raspada Jugoslavije*, www.institfdt.bg.ac.yu/ifdt/izdanja
- 124. Šunjić, Marko**, *Bosna i Venecija*, HKD Napredak, Sarajevo, 1996.
- 125. Tagore, Rebindrant**, *Nacionalizam*, Alfa, Beograd, 1990.
- 126. Tanasković, Darko**, *Islam i mi*, Panteon, Beograd, 2000.
- 127. Tepavac, Milan**, *Ko je na koga izvršio agresiju?*, Srpska politika, Beograd, 26. februar 2003.
- 128. Tepavac, Milan**, *Protuustavne secesije neminovno vode u rat*, Srpska politika, Beograd, 10. februar 2003.
- 129. Tepić, Ibrahim**, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
- 130. Thatcher, Margaret**, *Državničko umijeće: strategija za svijet koji se mijenja*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
- 131. Thompson, L. P. John i Quets, A. Gail**, *Genocid i društveni sukobi*, Treći program Hrvatskog radija, br. 38, Zagreb, 1993.
- 132. Todorova, Marija**, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
- 133. Tomanić, Milorad**, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001.

134. **Tomas, G. C. Radzu**, *Izrugivanje s tradicijom i običajima, NATO-ov rat i bezbednost sveta*, <http://www.emperors-clothes.com/serbo...>
135. **Tomas, Radzu**, *Nacionalizam, secesija i sukob: nasleđe bivše Jugoslavije*, cit. prema: *Ništa nije večno*, uvod - Dž. Izrael, obrada - Nebojša Malić, <http://www.emperors-clothes.com/serbo>
136. **Vego, Marko**, *Postanak srednjovekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
137. **Vudvord, Suzan**, *Balkanska tragedija, Haos i raspad posle hladnog rata*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
138. **Vuković, Danilo**, *Demokratska konsolidacija i društveni konsenzus: unitarističko-separatistički rascep u Bosni i Hercegovini*, Politički mesečnik *Context*, Beograd, april 2001.
139. **Williams, Paul**, *Iz diskusije na okruglom stolu Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, u: prema istoimenoj knjizi, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.
140. **Žanić, Ivo**, *Bilješka u knjizi Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, zbornik radova sa međunarodnog simpozija, Korčula, 21.-28. 9. 1998., Durieux, Zagreb, 2000.
141. **Žanić, Ivo**, *Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrižje - predziđe - most*, <http://www.iis.unsa.ba/posebna/mitovi...>
142. **Zbornik Srednjovekovna Bosna i evropska kultura**, Muzej grada Zenica, Zenica, 1973.
143. **Zgodić, Esad**, *Bošnjačko iskustvo politike*, Euromedia, Sarajevo, 1998.
144. **Zgodić, Esad**, *Građanska Bosna*, Ritam, Tuzla, 1996.
145. **Zgodić, Esad**, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1999.
146. **Zgodić, Esad**, *Ka kritici fundamentalizma*, Magistrat, Sarajevo, 2002.
147. **Žilijar, Žak**, *Fašizam koji nadire*, Radio B92, Beograd, 1999.

- 148. Zimmerman, Warren**, *Izvori jedne katastrofe*, Globus, Znanje, Zagreb, 1997.
- 149. Živković, Pavo**, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Zavičajni muzej Travnik, Sarajevo, 1982.
- 150. Živković, Pavo**, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, Prilozi, Institut za istoriju, br. 10/2, Sarajevo, 1974.
- 151. Zurovac, Mirko**, *Šta nam se stvarno dogodilo ili "Proizvodnja laži" u službi militarnog imperijalizma*, <http://.mitropolija.cg.yu/duhovnost/jagnje/mirko-zurovac-1-html>

6. O AUTORU

Esad Zgodić, rođen 1950. godine u Goraždu, vanredni je profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu na predmetima *Opća politologija* i *Historija socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini*. Povjerena mu je nastava i na predmetu *Retorika*. Bio je šef Odsjeka za politologiju i radio od aprila 1997. godine u ekspertskej grupi *Centra za međunarodne odnose i strateške studije* Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Član je njegovog Izdavačkog savjeta.

Bio je član redakcije i predsjednik savjeta časopisa *Lica*, član Izdavačkog savjeta lista *Komunist* te član redakcija časopisa *Sveske* i *Značenja*. Glavni je i odgovorni urednik *Godišnjaka KPZ Preporod*, a tu funkciju obavljao je i u časopisu *Socijaldemokrat* koji je, inače, na njegovu osobnu inicijativu i pokrenut.

Objavio je knjige: 1. *Dijalektika gravitacije*, pjesme, Doboj, 1982; 2. *Dijalektika nacije*, Centar za društvene aktivnosti Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989; 3. *Fenomen Izvanrednog*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995; 4. *Građanska Bosna*, Ritam, Tuzla, 1996; 5. *Studije o politici*, *Ksenofont - Makijaveli - Pruščak - Tito*, B.H. COD, Sarajevo, 1997; 6. *Kult suvereniteta*, FEB, Sarajevo, 1997; 7. *Država, nacija, demokratija*, *Iz diskursa SDP BiH*, Kantonalni odbor SDP BiH, Sarajevo, 1998; 8. *Bošnjačko iskustvo politike*, *Osmansko doba*, Euromedijska, Sarajevo, 1998; 9. *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1999; 10. *Titova nacionalna politika*, Kantonalni odbor SDP BiH, Sarajevo, 2000; 11. *Filozofski pisac Salih Kazazović*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000; 12.

Bosanski rukopis Omera Ibrahimagića, Promocult, Sarajevo, 2001; 13. *Studije i intervjui*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2002; 14. *Ka kritici fundamentalizma*, Magistrat, Sarajevo, 2002; 15. *Dobojski radovi*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2003; 16. *Bosanska politička misao, Austrougarsko doba*, DES, Sarajevo, 2003.

Od 1978. godine objavljuje priloge u **listovima**: *Oslobođenje*, *Komunist*, *Danas* (Zagreb), *Borba* (Beograd), *Naši dani*, *Dani*, *Slobodna Bosna*, *Glas komuna* (Doboj), *Style* (Sarajevo), *Dnevni avaz*, *Ljiljan*, *Večernje novine*, *Glas antifašista*, *Grafit* (Lukavac) i *Socijaldemokratski glasnik* (Tešanj).

Objavljivao je u **sarajevskoj periodici**: *Opredjeljenja*, *Dijalog*, *Odjek*, *Lica*, *Pregled*, *Sveske*, *Naša škola*, *Glasnik Rijaset* Islamske zajednice u BiH, *Prilozi* Instituta za istoriju, *Socijaldemokrat*, *Krug 99*, *Znakovi vremena*.

Publicirao je i u **časopisima**: *Most* (Mostar), *Putevi* (Banjaluka), *Marksističke teme* (Niš), *Socijalizam* (Beograd), *Gledišta* (Beograd), *Aktuelna pitanja socijalizma* (Beograd), *Pedagogija* (Beograd), *Kumrovečki zapisi* (Zagreb), *Andragogija* (Zagreb), *Oko* (Zagreb), *Značenja* (Doboj), *Balkanis* (Ljubljana).